

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
NIZOMIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

Ashirboyev Samixon

O‘ZBEK DIALEKTOLOGIYASI

**O‘zbek tili va adabiyoti ta‘lim yo‘nalishi talabalari
uchun**

TOSHKENT-2013

“O‘zbek dialektologiyasi” bo‘yicha tayyorlangan ushbu qo‘llanma o‘zbek tili va adabiyoti bakalavriat yo‘nalishi talabalari uchun mo‘ljallangan.

**Taqrizchilar: T.Enazarov, filologiya fanlari doktori(O‘zMU)
S. Muhamedova, filologiya fanlari doktori (TDPU)**

Qo‘llanma Nizomiy nomidagi TDPUning o‘zbek tili va adabiyoti fakulteti Ilmiy kengashining 2012 yil 28 dekabrda yig‘ilishi qarori bilan nashrga tavsiya etilgan.

Nizomiy nomidagi TDPU

I bo‘lim

Kirish

“O‘zbek dialektologiyasi” o‘zbek shevalarini o‘rganadigan fandır. Dialektologiya so‘zi grek tilidan olingan bo‘lib, shevalar, dialektlar va lahjalar to‘grisdagi bilim degan ma‘noni bildiradi. O‘zbek dialektologiyasi o‘zbek shevalarining fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini, uning shakllanish va tarqalishi chegaralarini o‘rganadi.

Shevalar har bir milliy tilning asosini tashkil etadi hamda u milliy-ma‘naviy qadriyatimiz hisoblanadi. Aslida ham ona tili deganda sheva tushunilishi haqiqatga yaqindir. Shuning uchun ham uni asrab-avaylash, qadrlash zarur. Bu haqda yurtboshimiz I.A. Karimovning: *“Jamiki ezgu fazilatlar inson qalbiga, avvalo, ona allasi, ona tilining betakror jozibasi bilan singadi. Ona tili – bu millatning ruhidir”*¹ - degan so‘zlarini eslash o‘rinlidir.

O‘zbeklar hozirgi O‘zbekiston Respublikasi, Markaziy Osiyo mamlakatlarida, Afg‘oniston, Turkiya, Saudiya Arabistoni, Avstraliya, Xitoy Uyg‘uristonida va boshqa mamlakatlarda istiqomat qiladilar. Albatta, ularning tili o‘zbek tili bo‘lsa-da, o‘ziga xos mahalliy xususiyatlarga ega. O‘zbek shevalari o‘zbek tilining mahalliy ko‘rinishlari bo‘lib, uni o‘rganish fan uchun nazariy ahamiyat kasb etsa, bo‘lajak til va adabiyot o‘qituvchisi uchun amaliy ahamiyatga molikdir. Bu fanni o‘rganishdan maqsad o‘zbek shevalarining eng muhim xususiyatlari – fonetik, leksik, morfologik va qisman sintaktik xususiyatlari haqida talabalarga to‘la ma‘lumot berishdir. Bu esa quyidagi vazifalarni keltirib chiqaradi:

- talabalarga o‘zbek dialektologiyasi bo‘yicha tayanch bilimlarni berish va shu asosda tayanch tushunchalar to‘g‘risida tasavvur hosil qilish;
- o‘zbek shevalarining fonetik, leksik va grammatik qurilishi haqida ma‘lumot berish;
- shevalarni o‘rganish metodlari to‘g‘risida tushuncha berish hamda sheva vakillaridan ma‘lum bir sheva xususiyatlarini yozib olish malakasini hosil qilishdir;
- adabiy til va sheva munosabatlari to‘g‘risida tushuncha hosil qilish; maktab, akademik litsey va kasb-hunar ta‘limida dialektal xatolarning oldini olishga nazariy tayyorlash.

¹ Каримов И. А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2009, 6.85.

Mavzu: O'zbek dialektologiyasining predmeti, maqsad va vazifalari.

Reja:

1. Sheva, dialekt va lahja tushunchalari.
2. O'zbek tilining murakkab dialektal tarkibi.
3. O'zbek dialektologiyasining tilshunoslik va boshqa fanlar bilan o'zaro aloqadorligi.
4. O'zbek shevalarini o'rganish metodlari.

Matn

1. Sheva, dialekt va lahja tushunchalari.

O'zbek tili boshqa turkiy tillardan ko'p shevaliligi bilan farqlanadi. O'tgan tarixiy davr ichida o'zbek shevalari to'xtovsiz taraqqiy etdi. Uning taraqqiyot tarixi va hozirgi davrini tushunish va izohlashda **sheva, dialekt, lahja** degan terminlar qo'llanadiki, ularning lug'aviy va terminologik ma'nolarini bilish albatta zarurdir.

Sheva forscha **ravish, tarz, yo'sin** degan ma'nolarni bildirib, fanda biror tilning o'ziga xos leksik, fonetik va **grammatik** xususiyatlari bilan farqlanib turadigan kichik territoriyaga oid **qismini** anglatadi.

Dialekt so'zi grekcha bo'lib, **sheva** degan ma'noni anglatib (aslida **qabila tili** demakdir), aksariyat til xususiyatlari o'xshash bo'lgan shevalarni birlashtiradi.

Lahja arabcha so'z bo'lib u ham **ravish, tarz, yo'sin, sheva** ma'nolarini bildiradi. Dialektologik termin sifatida **qadimdan o'zbek** tilining taraqqiyotiga asos bo'lgan sheva va **dialektlarning** eng yirik to'dasini anglatadi.

O'zbek tili o'z tarixiy taraqqiyotida uchta **lahjaning** birligidan tarkib topgan. Ular quyidagilar:

Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi. Bu lahja tarixan qarluq urug'larining rivojlanishi asosida shakllangan va ular qadimgi tukyu(turk) qabila birlashmasiga mansub bo'lib, uzoq o'tmishda Oltoyning g'arbiy tumanlarida yashaganlar, Turk xoqonligining tashkil topishi bilan (552 yilda) g'arbiy Oltoydan chiqib, Irtish daryosi sohillarini, Jung'oriyani, Mo'g'ul tog'ining janubiy yon bag'ridan to Ile daryosining shimoligacha

bo'lgan hududni egallaydilar. Qarluqlarning katta qismi VI asr o'rtalarida Sharqiy Turkistonni, Farg'onani, Toxaristonning ayrim hududlarini egallagan edilar. X asrda Yettisuvni ishg'ol qilgan va katta territoriyada hukmronlik qilganlar. Shunday qilib, VIII-X asrlarda Ile daryosidan to Sirdaryogacha, hozirgi Chimkent shahridan to Sharqiy Turkistongacha bo'lgan o'lkada yashagan barcha turkiy qabilalar qarluqlar hukmronligi ostida bo'lgan. Qarluqlarning tili shu o'lkadagi barcha qabilalar uchun umumiy til bo'lib qolgan.

Yettisuv, Farg'ona vodiysi, Sharqiy Turkistonning Torim daryosigacha bo'lgan territoriyada qarluqlar bilan birga chigil, xalaj, yag'mo qabilalari ham yashaganlar. Uyg'urlar ham qarluqlar tarkibida bo'lgan.

Chigil qabilasi IX-X asrlarda Ile daryosining janubida, Issiqko'l atroflarida yashaganlar².

Mazkur lahja vakillari asosan shahar va shahar tipidagi shevalarni va dialektlarni qamrab oladi. Fanda bu lahja qisqacha qarluq lahjasi deb ham yuritiladi. Bu lahjaga kirgan shevalarning aksariyati turkiy tillarga xos bo'lgan singarmonizmni yo'qotgan. Bundan shimoliy o'zbek shevalarigina mustasnodir.

Qipchoq lahjasi. Qipchoq qabilalari ham uzoq o'tmishda Oltoy o'lkasida yashaganlar. VII-VIII asrlarda Turk xo'qonligi tarkibida bo'lgan. XIII asr o'rtalarida ular kimak//imak(yimak)lar davlati tarkibida qoladilar. XI asrlarda bu davlat parchalanib ketgach, qipchoqlar siyosiy jihatdan faollashadilar.

VII-VIII asrlarda qipchoqlar Irtish daryosi bo'yida yashaganlar, IX-XI asrlarda esa Volga bo'ylariga siljib borgan. Qipchoqlarning avlodlari hozirgi Mongoliya, Oltoy, O'rta Osiyo, Volga bo'yi Respublikalari territoriyalarida istiqomat qiladilar³.

Bu lahja vakillari O'zbekiston Respublikasining Toshkent viloyati, Sirdaryo, Samarqand, Navoiy, Qashqadaryo, Surxondaryo, Jizzax viloyatlarida yashaydilar.

O'g'uz lahjasi. Qadimda o'g'uzlar Ile daryolari bo'ylarida shakllanib, IX-X asrlarda Sirdaryoning o'rta va quyi oqimi va Orol bo'yi tumanlarida istiqomat qilganlar⁴. Keyinchalik g'arbgacha qarab siljiganlar.

Bu lahja vakillari O'zbekiston Respublikasining Xorazm viloyati, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Forish, Olot, Qorako'l tumanlarida,

² Bu ma'lumotlar K. Shoniyozovdan olindi. Qarang: Шониев К. Карлуки и уларнинг тили хақида айрим мулохазалар.// Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари.- Тошкент:ФАН, 6.481-490.

³ Bu haqda qarang: Шаниязов К. III К эвфической истории узбекского народа. Ташкент:Фан,1974, с.42-51

⁴ Шаниязов К.Ш. Ко'рсатилган асар, 5-47

Turkmanistonning Toshhovuz, Qozog'istonning Qarnoq, Iqon, Qorabuloq, Qoramurt, Mankent qishloqlarida istiqomat qiladilar.

Har bir lahjaning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari V.V. Reshetov klassifikatsiyasida beriladi.

Lahja termini o'zbek, turk tillarida iste'molda bor, boshqa aksariyat millatlar dialektologiyasida *dialekt va sheva* (2009) terminlariga ko'proq murojaat qilinadi.

Dialektologiyada ikki xildagi dialekt to'grisida ham fikr yuritiladi, ya'ni *mahalliy dialektlar* va *ijtimoiy dialektlar*. Mahalliy dialekt umumhalq (milliy) tilining muayyan territoriyaga oid ko'rinishi, o'ziga xos namoyon bo'lishidir. O'zbek dialektologiyasi mahalliy sheva, dialekt va lahjalarni o'rganish bilan shug'ullanadi.

Ijtimoiy dialekt esa mahalliy sheva, dialekt va lahjalardan farq qilgan holda muayyan guruhdagi shaxslarning umumhalq tilidagi so'zlarga o'z manfaatlaridan kelib chiqib o'zgacha ma'no kasb etishlari yoki muayyan soha - kasb-hunar leksikasi, terminologiyasidan faqat shu soha kishilarining o'zlarigina foydalanishlari asosida vujudga keladi. Ular biror sheva yoki dialekt xususiyatiga ega emas. Ijtimoiy dialektida shevaga oid so'zlar ham ba'zan qatnashishi mumkin.

O'zbek dialektologiyasi ijtimoiy dialektni o'rganmaydi, ijtimoiy qatlamlar tili *sotsiolingvistikaning* ob'yektidir.

2. O'zbek tilining murakkab dialektal tarkibi.

Prof. E.D.Polivanov "O'zbek dialektologiyasi va o'zbek adabiy tili" nomli asarida (1933) o'tgan asrning birinchi choragidayoq o'zbek tili o'zining ko'p shevaliligi bilan boshqa turkiy tillardan ajralib turishi haqida ma'lumot bergan edi. Keyingi tadqiqotlar buni tasdiqlagan. Uning tub sabablari bir necha omillarga bog'liqdir. Prof. V.V.Reshetov o'zbek tili dialektal kartasining rang-barangligini uning etnogenezisidan qidirish lozimligini uqtiradi. Tariximizga oid adabiyotlar qadimda turkiy urug' va qabilalar miqdori ancha ko'p bo'lganligi to'g'risida xabar beradi. Ular ichida o'zbek tili va uning shevalari shakllanishida qarluq, chigil, uyg'ur, qipchoq, urug'lari, qangli, qatag'on urug' va qabilalari birlashmalarining tarixiy taraqqiyoti katta rol o'ynagan.

O'zbek tili dialektal o'ziga xosligiga qadimgi urug' va qabilalar tilining turli territoriyada alohida-alohida mustaqil yashashlari muhim ahamiyat kasb etgan. Ijtimoiy hayot tarzi, territorial mustaqilligi, kasb-kori, etnografik xususiyatlari ularning tilida aks etmay qolmas edi va bu holat tilda umumiylikni saqlab qolgan holda, boshqa territoriyada yashovchi o'zbeklar tilidan ko'pgina xususiyatlari bilan farqlanishiga olib kelgan, bu esa shevaning o'ziga xosligini keltirib chiqargan. Sheva va

dialekt xususiyatlarining tobora qat'iylashishiga aholi punktlarining bir-biridan uzoq joylashishi muhim rol o'ynagan. Shu tariqa bir til ichida turli shevalarning shakllanishiga olib kelgan. Tarixchi olim K. Shoniyozovning ko'rsatishicha, qarluqlar va ularga qon-qardosh bo'lgan chigil, xalaj qabilalari Ile daryosi havzasida, Sirdaryoning janubiy oqimlari, Isfijobda va Farg'ona vohasiga tarqalgan keng territoriyada yashaganlar. Turgesh qabilalari ittifoqi Yettisuvni egallagan. 766-yilda bu territoriyalar qarluqlar tomonidan ishg'ol qilingan. IX-X asrlarda o'g'uzlar Sirdaryoning quyi va o'rta havzalarini hamda Orol bo'ylarini ishg'ol qilgan. Qipchoq qabilalari esa, asosan, Oltoy o'lkasida, Irtysh bo'ylarida yashaganlar va keyinchalik ular Sibir, Gurjiston, Volga, Dunay daryolari bo'ylari hamda Markaziy Osiyoga tarqalganlar.

O'zbek tilida sheva va dialektlarning kuchli farqlanib qolganligiga o'zbek tili boshqa tillardan ajralib mustaqil taraqqiy eta boshlagan davrdan boshlab, unga turkiy va eroniy tillarning kuchli ta'siri ham sabab bo'lgan. Jumladan, Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalariga qoraqalpoq va qozoq tillarining, Toshhovuz o'zbek shevalariga (Xorazm shevalariga) turkman tilining, shimoliy o'zbek shevalariga qozoq tilining, Qirg'izistondagi o'zbek shevalariga qirg'iz tilining, Samarqand, Buxoro, Namangan, Sariosiyo va Tojikistondagi o'zbek shevalariga tojik tilining ta'siri kuchlidir. Shu tufayli ham bu shevalar boshqa shevalardan farqlanib qolmoqda va o'ziga xoslikni vujudga keltirmoqda.

Avvalgi satrlarda aytilganidek, o'zbek tili yirik uchta lahjani qamrab olgan, lekin har bir lahja orasiga ba'zan qat'iy chegara qo'yib bo'lmaydi, ya'ni aksariyat shevalar ayni bir til qonuniyatlariga amal qilishi mumkin, masalan, singarmonizm har uchala lahjada uchraydi, shuningdek, unilarning birlamchi cho'ziqliklari qarluq va o'g'uz lahjalarida ham qayd qilinadi.

3. O'zbek dialektologiyasining tilshunoslik va boshqa fanlarga aloqadorligi.

O'zbek dialektologiyasi tilshunoslik fanlaridan biri sifatida, avvalo, «**Hozirgi o'zbek tili**» fani nazariy asoslariga tayanadi. Shuningdek, «**Qadimgi turkiy tib**», «**O'zbek tilining tarixiy grammatikasi**», «**O'zbek adabiy tili tarixi**» famlari uchun ham nazariy, ham amaliy asos vazifasini bajaradi. Aksincha, o'zbek dialektologiyasi bu fanlarning nazariy va amaliy materiallariga asoslanadi. To'g'ri, tilshunoslikning bu fanlari o'quv rejalarida keyingi kurslardan joy olgan, demak, bu fanlar bo'yicha nazariy, amaliy ma'lumotlarni olish o'zbek dialektologiyasi bo'yicha tegishli mavzularni mustaqil tayyorlash jarayonida, ulardan qo'shimcha ma'lumotlar olish chog'ida o'rganib boriladi.

O'zbek dialektologiyasi **geografiya** fani bilan uzviy aloqador, ya'ni har bir sheva haqida ma'lumot to'planganda, shu sheva vakillari joylashgan territorianing ko'lami, aholining miqdori, shu territoriya iqlimi va boshqa ma'lumotlar ham to'planadi, ya'ni geografik muhiti ham yoritiladi. Shuningdek, o'zbek dialektologiyasi **o'zbek xalqi tarixi, adabiyoti, etnografiyasi, san'ati** fanlarining ma'lumotlariga ham tayanadi va ular uchun boy material beradi.

O'zbek dialektologiyasi o'zbek tili va adabiyoti o'qituvchisi uchun ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga molik bo'lgan fandır. Bu fan bo'yicha olingan nazariy bilimlar keyingi kurslarda o'tiladigan fanlarga nazariy asos bo'lib xizmat qilsa, ayni zamonda, til va adabiyot o'qituvchilarini o'zbek shevashunosligi bilimlari bilan qurollantirib, o'z faoliyatida dialektal xatolar ustida ishlash uchun amaliy ahamiyat ham kasb etadi, ya'ni o'quvchilarning yozma va og'zaki nutqida uchraydigan dialektal xatolarning manbalarini belgilab, to'g'ri yo'l tutishiga yordam beradi.

4. O'zbek shevalarini o'rganish metodlari.

O'zbek shevalari hozirga qadar o'zbek adabiy tiliga qiyosan o'rganib kelindi va bunda tavsifiy va qiyosiy metoddan foydalanilgan. Bu metodda shevalarning fonetik, leksik va morfologik xususiyatlari keng miqyosda o'rganildi hamda boy material to'plandi. O'zbek shevalarini o'rganishda XIX asrning oxirlarida paydo bo'lgan qiyosiy - tarixiy metoddan ham foydalanilgan. Bu metodga ko'ra o'zbek shevalari materiallari «Devonu lug'atit turk», «Qutadg'u bilig», Alisher Navoiy asarlari tili va boshqa til tarixi manbalari tiliga qiyoslab o'rganib borilgan, lekin bu metod asosiy metod hisoblangan emas, balki tahlil talab o'rinlardagina va ayrim til tarixiga oid maqola va asarlarda uchrab turadi. Shuningdek, o'zbek dialektlari fonematik tizimini sistem metod orqali o'rganish ham tajriba qilindi. Jumladan, o'zbek tilidagi til birliklarini invariant - variant munosabatida o'rganish jarayonida o'zbek shevalari fonologik tizimi ham sistem jihatdan tahlil qilingan ishlar yuzaga kelmoqda (qarang: Nabieva D. A. O'zbek tilida lisoniy birliklarning invariant - variant munosabati. Nomzodlik dissertatsiyasi avtoreferati., T. 1998).

Takrorlash uchun savollar:

1. Sheva deb nimaga ataladi?
2. Dialekt deb nimaga ataladi?
3. Lahja deb nimaga aytiladi?
4. O'zbek shevalarining murakkab tarkibi qaysi omillar bilan bog'langan?
5. O'zbek shevalari qaysi metodlar bilan o'rganilgan?
6. O'zbek dialektologiyasi fani qaysi fanlar bilan o'zaro bog'langan?

Tayanch tushunchalar:

O'zbek dialektologiyasi [Uzbek dialectology] - o'zbek shevalarini ilmiy ravishda o'rganadigan fan.

Sheva [pronunciation, accent, dialect] - o'zbek tilining kichik ritoriyadagi muomala vositasi.

Dialekt [dialect] - o'zaro bir-biriga yaqin shevalar tizimi.

Lahja [dialect] - shakllanishi jihatidan umumiy tarixga ega bo'lgan dialektlar jami.

Qarluq - chigil - uyg'ur lahjasi [Karluk - chigil - uygur dialect] - o'zbek tilining shu nomlar bilan ataladigan urug' - qabila ittifoqi negizida shakllangan sheva va dialektlar to'dasi.

Qipchoq lahjasi [Kipchok dialect] - o'zbek tilining qipchoq urug' va qabilalari negizida shakllangan sheva va dialektlar to'dasi.

O'g'uz lahjasi [Uguz dialect] - o'zbek tilining o'g'uz urug' va qabilalari negizida shakllangan sheva va dialektlar to'dasi.

Tavsifiy (sinxron) metod [descriptive method] - shevaning hozirgi holatini yozib olish metodi.

Qiyosiy - tarixiy metod [comparative historical method] - tillarni ham tarixiy taraqqiyot, ham boshqa yondosh tillarga qiyoslab o'rganish metodi, bu metoddan shevalarni o'rganishda ham foydalaniladi.

Mavzu: Transkripsiya

Reja:

1. Transkripsiya haqida umumiy ma'lumot.
2. Unli tovushlarda qo'llaniladigan transkripsion belgilar.
3. Undosh tovushlarda qo'llaniladigan transkripsion belgilar.
4. Diakritik belgilar.

Matn

1. Transkripsiya haqida umumiy ma'lumot.

Transkripsiya lotincha *qayta yozish* degan ma'noni bildiradi. Transkripsiyaga ta'rif: «Jonli so'zlashuv tilidagi (shevalardagi) konkret nutq tovushlarini (fonemaning variatsiyalari, variantlari) yozuvda ifodalash uchun qo'llaniladigan harflar, belgilar sistemasiga transkripsiya deyiladi». Bu ta'rif ayni o'rinda fonetik transkripsiyani anglatadi, chunki konkret nutq tovushini yozib olishda fonetik transkripsiyadan foydalaniladi.

Transkripsiya qo'llanish doirasiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

1. Xalqaro transkripsiya. Bu transkripsiya lotin alifbosiga asoslanadi.

2. Milliy transkripsiya. Bu har bir milliy tilning amalda bo'lgan yozuvi tizimiga asoslanadi. O'zbek shevalarini yozib olishda qo'llaniladigan transkripsion tizim professor V.V.Reshetov tomonidan ishlab chiqilgan va u rus alifbosi asosidagi o'zbek grafikasiga asoslanadi, lekin o'zbek dialektologlari garchand V.V.Reshetov transkripsiyasiga asoslansalar-da, shevalarni yozib olishda har doim ham unga to'la rioya qilmaydilar, chunki shevalardagi tovushlarni belgilashda har bir tadqiqotchi ma'lum darajada erkinlikka erishishlariga ruxsat etiladi.

Transkripsiya til tarixini o'rganishda ham qo'llaniladi. Bunda yodgorliklarda u yoki bu tovushning (fonemaning) talaffuz (artikulyatsion-akustik) me'yorini belgilash zaruriyatidan kelib chiqadi.

Transkripsiyani **transliteratsiyadan** farqlash zarur.

Transliteratsiya bir tildagi bir yozuv tizimida yozilgan matnlarni ikkinchi yozuv tizimiga ag'darishni bildiradi. Masalan, arab yozuidagi matnlarni kirilga, kirildan lotin yozuvi asosidagi yangi yozuvga ko'chirish transliteratsiyadir.

Transkripsiyaning fonetik va fonematik turlari ham bor. Fonematik transkripsiya tildagi fonemalarning talaffuz normalarini belgilaydi. Fonetik transkripsiya esa nutqdagi fonemaning variatsiyasi bo'lgan konkret nutq tovushlarini va ba'zi ishoralarni belgilashda qo'llanadi.

Translyatsiya tushunchasi ham bor. U bir yozuvdagi matnni ikkinchi yozuvga kompyuter dasturi vositasida o'tkazilishini bildiradi.

Albatta, har bir tilda joriy yozuvda bo'lgan harflar transkripsiya tizimini amalga oshirish uchun yetarli bo'lmaydi. Shu jumladan, joriy o'zbek alifbosidagi harflar ham o'zbek shevalarini yozib olishda uning turli fonetik jarayonlarini ko'rsatish uchun kifoya bo'lmaydi. Shu tufayli ham mavjud harflarga qo'shimcha belgilar qo'yiladi, ba'zan esa boshqa yozuv tizimidan harf qabul qilinadi va h. Demak, sheva materiallarini yozib olish chog'ida har bir dialektolog ijodiy yondoshish imkoniyatiga ega bo'ladi.

2. Unli tovushlarni ifodalashda qo'llaniladigan transkripsion belgilar. Unli tovushlar barcha tillarda ham ko'p qirrali bo'lib, u o'zbek shevalarida ayniqsa fiziologik jihatdan rang-barangdir. Unlilarni ifodalashda o'zbek dialektologiyasida quyidagi belgilardan foydalaniladi:

a(a) - umumturkiy, orqa qator, quyi-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi. Singarmonizmni saqlagan o'zbek shevalarida qo'llanadi. "dj" lovchi shevalarda: **ana, ata, bala**.

ə(ə) - aksariyat turkiy tillarda qo'llanadi va old qator, quyi-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi: **əka, əna. ùəshə**. Bu unli barcha o'zbek shevalarida qo'llanadi.

ƶ(ƶ) - orqa qator, quyi-keng, qisman lablangan unlini ifoda qiladi. Shahar va shahar tipidagi shevalarda keng qo‘llanadi: ƶl, ƶsh, bƶl.

e(e) - old qator, o‘rta-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi, barcha o‘zbek shevalarida qo‘llanadi: *el, bel, ÷el, kel*.

и(и) - old qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, cho‘ziqroq talaffuz qilinadi. Barcha o‘zbek shevalarida mavjud: *ush, tui* (Buxoro). *bul* (Farg‘ona)

Ы(ы) - orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, cho‘ziqroq talaffuz qilinadi: *qыз, qыйыq* Bu unli singarmonizmli o‘zbek shevalarida talaffuzda bor.

Ъ(ъ) - indifferent, shahar shevalarida tarixan и va ы unlilarining birlashishi (konvergentsiyasi) natijasida hosil bo‘lgan tovushni ifoda qiladi, singarmonizmli shevalarda и unlisining nisbatan qisqa talaffuz qilinadigan tovushni bildiradi, old qator, yuqori-tor, lablanmagan. Shahar shevalarida: *бърдъ, къргън*; singarmonizmli shevalarda: *keldъ, ÷ettъ bър*.

ь(ь) - ы unlisining qisqa talaffuz qilinadigan varianti, orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, faqat singarmonizmli shevalarda qo‘llanadi: *bardъ, тьг‘ьн, бьqьн*.

у(y) - orqa qator, yuqori-tor, lablangan unlini ifoda qiladi, barcha o‘zbek shevalarida qo‘llanadi: *by, yl, yn*.

У(у) - old qator, yuqori-tor, lablangan unlini ifoda qiladi, singarmonizmli shevalarda va singarmonizmni yo‘qotgan Buxoro, Navoiy, Samarqand shahar shevalarida qo‘llanadi: *kyl, bygyn, tyn*.

О(о) - orqa qator, o‘rta-keng, lablangan unlini ifoda qiladi. Barcha o‘zbek shevalarida talaffuzda bor: *ot* (adabiy orf. o‘t), *qol* (adabiy orf. qo‘l), *oq* (adabiy orf. o‘q), *toq* (adabiy orf. to‘q).

Ө(ө) - old qator, o‘rta-keng, lablangan unlini ifoda qiladi: *bot* (moq), *kol, hеmеr* (hunar), *boldъ* (adabiy orf.bo‘ldi). Singarmonizmli o‘zbek shevalarida va Buxoro, Navoiy, Samarqand shahar shevalarida qo‘llanadi.

Е(е) - tadqiqotchilarning ko‘rsatishicha, Xorazm, Iqon, Qarnoq, Namangan shevalarida uchraydi. U ə va e unlilariga ancha yaqin turadigan unlini ifoda qiladi, old qator, o‘rta-keng, lablanmagan: *ke(l)* - Iqon. *gel*-Xorazm. Bu ma‘lumot ko‘rsatilgan shevalarda o‘z kuchini yo‘qotmoqda, faqat Namangan shevalarida saqlanib qolmoqda: *neme*(nima). *qeneqe*(qanaqa), *Helmaxън ettәmәn kemedъ* (Halimaxon erta bilan kelmadi).

3. Undosh tovushlarda qo‘llaniladigan; transkripsion belgilar.

Undosh tovushlarni ifodalashda asosan joriy alifbodagi undosh harflardan foydalaniladi. Shunga qaramasdan, ayrim undoshlarni farqlash va o‘ziga xosligini belgilashda transkripsion belgilar qo‘llaniladi. Ular quyidagilarda ko‘rinadi:

й - lotin alifbosidagi y undoshi o‘rnida qo‘llanadi: *syüynch, kyüynchäk*

дж - dj – qorishiq portlovchi tovushni ifodalaydi.

н - sonor, burun tovushini bildiradi, adabiy orfogrifiyasi - **ng**.

в - lab-tish tovushini ifoda qiladi.

w - lab-lab tovushini ifodalaydi cyw, qywmaq kabi soʻzlarda qoʻllanadi.

ф - lab-tish tovushi uchun qoʻllanadi va asosan oʻzlashgan soʻzlarda uchraydi.

f - lab-lab tovushini ifoda qiladi, aksariyat oʻrinlarda turkiy taqlidiy soʻzlarda qoʻllanadi.

Undoshlar transkripsiyasidagi bu belgilar juda ham qatʼiy emas.

Diakritik belgilar.

: (ikki nuqta) - tovushning choʻziqligini bildiradi.

ˊ (akut) - belgining oʻng tomoniga qoʻyilsa, palatalizatsiyani, chap tomoniga qoʻyilsa velyarizatsiyani bildiradi.

> va < - bir tovushning ikkinchisiga oʻtishini koʻrsatadi.

II - ikki tovush yoki soʻzning parallel qoʻllanishiga ishora qiladi.

() - qavs ichidagi harf baʼzan nutqda talaffuz qilinmasligini bildiradi.

[] - katta qavs matndagi boʻgʻin, soʻz, transkripsiya qilingan soʻzlarni ajratib koʻrsatishga xizmat qiladi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Transkripsiya deb nimaga ataladi?
2. Transliteratsiya deb nimaga ataladi?
3. Old qator unilarni ifodalashda qaysi belgilar qoʻllanadi?
4. Orqa qator unilarni ifodalashda qaysi belgilardan foydalaniladi?
5. Undoshlarni farqlashda qaysi harflar olinadi?
6. Diakritik belgilar deb nimaga aytiladi?

Tayanch tushunchalar:

Velyarizatsiya [velarization]- undoshlarning qattiqlashishi.

Diakritik belgi[diacritic mark] - harflarga qoʻshimcha ravishda qoʻyiladigan belgilar, ishoralar.

Dialektolog [dialectologist]- shevashunos, shevani oʻrganuvchi olim.

Indifferent [indifferent]- oraliq tovush.

Palatalizatsiya [palatalization] - undoshlarning yumshoqlashishi.

Transkripsiya [transcription]- yozuvning maxsus turi.

Transliteratsiya[transliteration] - matnni bir yozuv tizimidan ikkinchisiga koʻchirish, masalan, kirildan lotingaga.

Transkripsion belgi[transcriptional mark] - har bir nutq tovushi uchun qoʻllaniladigan harf.

Fonetik transkripsiya [Phonetic transcription]- konkret nutq tovushlarini ifodalaydigan ishoralar tizimi.

Fonematik transkripsiya [Phonemic transcription]- tildagi fonemalar talaffuzini belgilab beruvchi yozuv tizimi!

Mavzu: Lingvistik geografiya.

Reja:

1. Lingvistik geografiya tushunchasi va uning mohiyati.

2. Lingvistik geografiya tamoyillari.

3. O'zbekistonda lingvistik geografiyaning rivojlantirilishi.

1. **Lingvistik geografiya tushunchasi va uning mohiyati.** Bu termin **lingvistika - tilshunoslik va geografiya** kabi qismlardan iborat.

Lingvistik geografiya sheva xususiyatlarini maxsus belgilar va raqamlar vositasida karta (xarita)da, aks ettirish bilan shug'ullanadigan dialektologiyaning bir bo'limidir.

Boshqacha aytganda, shevalarga xos bo'lgan xususiyatlarning tarqalish chegaralarini xaritada ko'rsatishdir.

Lingvistik geografiya shevalarni o'rganishning bir metodi hamdir. Lingvistik geografiyani qo'llash orqali shevalardagi izoglossalar belgilanadi. **Izoglossa** lotincha **izo** - teng, **glossa** - til degan ma'nolarni bildiradi va bir dialekt, lahja doirasidagi yoki bir til, qarindosh tillardagi fonetik, leksik va grammatik xususiyatlar o'xshashlik darajasiga ko'ra shartli belgilarda turli ranglardan foydalangan holda xaritada belgilab chiqiladi.

2. **Lingvistik geografiya tamoyillari.** Lingvistik geografiya o'ta ahamiyatli soha bo'lib, har bir sheva va dialekt haqida, uning madaniy, tarixiy xususiyatlari, o'ziga xosligi bilan yaxlit ravishda tilshunoslik, tarix, etnografiya bilan shug'ullanadigan xodimlar, mutaxassislarni keng tanishtirish imkonini beradi. Lingvistik geografiyada avvalo o'rganilayotgan shevaning aholi geografiyasini aks ettiruvchi **xaritasi** uchun asos bo'ladigan kontur xarita olinadi va aholi punktlari raqamlari belgilab chiqiladi. Sheva faktlari uchun shartli belgilar tizimi ishlab chiqiladi. Izoglossalarning tarqalishini ko'rsatuvchi chiziqlarni tortish rejasi tayin qilinadi. Ranglar tanlanadi va bo'yash texnikasi belgilab olinadi.

3. **O'zbekistonda lingvistik geografiyaning rivojlantirilishi.** Bu soha o'tgan asrlarda Evropada yaxshi rivojlangan. XIX asrda **fransuz** dialektologi Jyul Jil'eron butun Fransiyani velosipedda aylanib chiqib, Fransuz tilining dialektal atlasini yaratgan. O'zbekistonda ham dialektologik atlas yaratish ishi ancha rivojlangan. Bu sohada Sh.Shoabdurahmonov, A.Jo'raev,

Q.Muhammadjonov, A.Shermatov, Y.Ibrohimovlarning tadqiqotlari mavjud. Akademik Sh.Shoabdurahmonov O‘zbekistonda birinchi bo‘lib shevalar atlasini yaratishning nazariy qoidalarini ishlab chiqdi. Professorlar Q.Muhammadjonov shimoliy o‘zbek shevalarini, A.Shermatov Quyi Qashqadaryo shevalarini, Y.Ibrohimov va Z.Ibrohimovalar Orol bo‘yi o‘zbek shevalarini, N.Murodova Navoiy viloyati shevalarini kartalashtirgan.

Takrorlash uchun savollar:

Lingvistik geografiya nima?

O‘zbek shevalari atlasini deganda nimani tushunasiz?

O‘zbek shevalari kimlar tomonidan kartalashtirilgan?

Tayanch tushunchalar:

Atlas [Atlas]- sheva, dialekt, lahjalarni turli ranglar va shartli belgilarda yaxlit idrok etish uchun xizmat qiladigan o‘quv quroli.

Izoglossa [izogloss]- til, sheva faktlarining teng kelish holatlari.

Lingvistik geografiya [linguistic geography, dialect geography]- o‘zbek shevalarini o‘rganishning bir metodi, shevalardagi til faktlarini maxsus o‘rganadigan soha.

1. Қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжasi
2. Үғуз лаҳжasi
3. Қипчоқ лаҳжasi

Mavzu: O‘zbek shevalarining fonetik xususiyatlari

Reja:

1. O‘zbek shevalarining unli va undoshlar tizimi.
2. Fonetik qonuniyatlar.

Matn

O‘zbek shevalarining murakkab tarkibga egaligi avvalo ularning fonetik jihatdan rang-barangligi tufaylidir. O‘zbek shevalari unli va undoshlar miqdori va sifati, fonetik qonuniyatlar, fonetik jarayonlarning o‘ziga xosligi jihatidan o‘zaro farqlanadi va ular bir-biri bilan o‘xshashliklarga ham ega bo‘ladi.

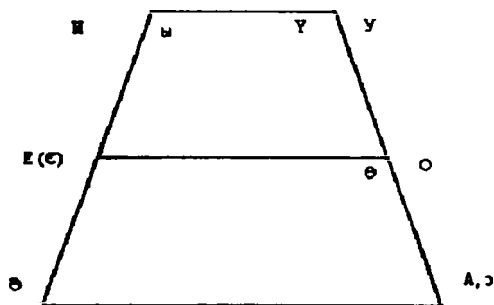
1. Unli va undoshlar tizimi.

O‘zbek shevalaridagi unli va undosh tovushlarning miqdori va sifati munozarali masalalardan biridir, chunki dialektologik ishlarda unli fonemalar haqida fikr yuritilganda, ularning soni 18 tagacha etadi, degan ma‘lumotlar beriladi. Aslida shevalar fonetikasi o‘rganilar ekan, ulardagi

fonemalar emas, balki konkret nutq tovushlari e'tiborga olinishi lozimligini qayd qilish o'rinli bo'ladi.

Unlilar tizimi(vokalizm). Qarluq-chigil-uygur lahjasiga kirgan dialekt va shevalarda oltitadan o'ntagacha unli tovush bor. Singarmonizmni yo'qotgan shevalarda 6ta, singarmonizmli shevalarda esa 9-11ta unli qo'llanadi. Toshkent shevalarida Ъ, е, э, ɔ, о, у Samarqand shevasida Ъ, е, э, а, о, у unlilari qo'llangan bo'lsa, Qo'qon, Marg'ilon, Chust, Qarshi, Sariosiyo kabi shevalarda ɔ unlisi bilan birgalikda а unlisi ham uchraydi. Shimoliy o'zbek shevalarida (Turkiston, Chimkent, Sayram) 11 ta (а, е, э, и, Ъ, Ы, Ь, о, ɔ, у, ʏ) unli mavjud. Qipchoq va o'g'uz lahjasidagi shevalarda ham 11 ta unli tovush qayd qilinadi.

Unlilarning joylashish tartibi:

Undoshlar tizimi (konsonantizm) haqida. O'zbek shevalaridagi sof turkiy so'zlarda **b(б), p(п), v(в), m(м), t(т), d(д), s(с), ch(ч), dj(дж), sh(ш), n(н), l(л), r(р), й, k(к), g(г), h(х), x(х), q(қ), h(х)** undoshlari doim iste'molda bor. O'zlashgan so'zlarda **ц** undoshi **s(ts)** bilan, **j** (sirgaluvchi bolsa ham) undoshi **dj** kabi tallaffuz qilinadi. **ф** undoshi undov va taklidiy so'zlarda aynan talaffuz etiladi, o'zlashgan so'zlarda esa **p**, ba'zan **b** undoshiga moyil talaffuz qilinadi. **h** undoshi aksariyat shevalarda **x** undoshi fiziologik tabiatiga moslashadi, lekin shimoliy o'zbek shevalarida, qipchoq shevalarida bu undosh talaffuzda bor. Shuningdek, arabcha va forscha so'zlardagi shu tillarga 'xos bo'lgan undoshlar shevalarda o'zbek tili artikulyatsion-akustik xususiyatlariga moslashgan.

3.Fonetik qonuniyatlar. Singarmonizm. Singarmonizm lotincha unlilarning uyg'unlashuvi demakdir. Taniqli tilshunos I.A.Bogoroditskiyning fikriga ko'ra, singarmonizm unlilar uyg'unligi, lekin qisman undoshlarga ham taalluqli'dir. Singarmonizm qonuni ikki sifat ko'rinishiga ega:

1. Lingval yoki palatal (tanglay) singarmonizmi.

Bu qonuniyatga ko'ra, so'zning dastlabki bo'g'inida old qator unlilar qatnashgan bo'lsa, keyingi bo'g'inlarda ham old qator unlilar ishtirok etadi, so'zning dastlabki bo'g'inida orqa qator unlilar ishtirok etsa, keyingi bo'g'inlarda ham orqa qator unlilar qatnashadi.

Bu qonuniyat faqat shahar va shahar tipidagi shevalarda amal qilmaydi, ya'ni so'zning dastlabki bo'g'inida **a, y, o, ы(ь)** unlilaridan biri qatnashsa, keyingi bo'g'inlarda ham shu unlilar keladi va so'zda **q, g', x** chuqur til orqa undoshlari ishtirok qilishi mumkin, aksincha so'zning dastlabki bo'g'inida **ə, e, и(ъ), ɵ, ʏ** unlilaridan biri qatnashsa, keyingi bo'g'inlarda ham shu unlilar keladi, bunda **k, g** undoshlari kelishi ham mumkin.

2. Labial singarmonizm. Bu qonuniyat aksariyat turkiy tillarda amal qiladi, ayniqsa, qirg'iz tilining «temir qonuni» hisoblanadi. U o'zbek tili va uning shevalarida qisman amal qiladi.

Bu qonuniyatga ko'ra, so'zning dastlabki bo'g'inida old qator lablangan unli ishtirok etsa, keyingi bo'g'inlarda ham old qator lablangan unli qatnashadi, aksincha, so'zning dastlabki bo'g'inida lablangan orqa qator unli ishtirok etsa, keyingi bo'g'inlarda ham orqa qator lablangan unli qatnashadi.

O'zbek shevalarida lab ohangi qonuni so'zning dastlabki ikki bo'g'inida qayd qilinishi xarakterlidir, uchinchi va to'rtinchi bo'g'inlarda siyrak uchraydi: *syūynchъ, korındъ*. Namangan shevasida *boluptu, korypty* va boshqalar.

Shevalarda ayrim yuklamalar, qo'shimchalar singarmonizmga bo'ysunmasligi mumkin. Masalan: qipchoq shevalarida *barag'ay* (bora qol), *kelag'ay* (kela qol) **-g'ay** affiksining varianti bo'lmaganligi uchun u singarmonizmga bo'sunmaydi va h.k. Buning o'ziga xos qonuniyatlari bor. Singarmonizm qonuniyati ayni zamonda unlilar assimilyatsiyasi deb ham yuritiladi.

Umlaut. Bu qonuniyat fanda unlilarning regressiv assimilyatsiyasi deb ham yuritiladi.

Bu qonuniyatga ko'ra, affiksdagi old qator unli asosdagi (u aksariyat hollarda bir bo'g'inli bo'ladi) orqa qator unlini o'z xarakteriga moslashtirib oladi: **son – sənə, йosh – йəshə**.

Bu qonuniyat Namangan, O'sh shevalarida, qisman o'zbek adabiy tilida qayd qilinadi. Namangan shevalaridan misollar: **мәл – mələm, сәл – səlesh, нәк – nəкь, тәй – təйн.**

Assimilyatsiya. Odatda assimilyatsiya unli va undoshlar tizimida baravar qayd qilinadi, lekin ko'proq undoshlar bilan bog'liq fonetik qonuniyatdir. Assimilyatsiya dastlab progressiv va regressiv assimilyatsiyaga, so'ng to'liq va to'liqsiz assimilyatsiyaga bo'linadi.

Progressiv assimilyatsiyada oldingi tovush keyingi tovushni o'ziga singdirsa, regressiv assimilyatsiyada keyingi tovush oldingi tovushni o'ziga o'xshatadi.

To'liq assimilyatsiyada o'zaro bir-biriga singib ketadigan tovushlar tushuniladi. Misollar: **Qarshi**, *Shahrisabz sh.*, ad. orf. *oldi.*), *syvv* (*Toshk. Ad. orf. suvni*), *bodd* (*bo'ldi - Shahrisabz*). To'liqsiz assimilyatsiyada tovushlar aynan bir-biriga singmaydi, balki jarangli-jarangsizlik va boshqa holatlarga ko'ra qisman o'xshab ketishi mumkin: *oshgan - oshkan, ishga || oshka* (*Tosh.*), *buzdi* (*bizni/bizning-Toshk vil. va boshq.*), *o'zmn* (*o'zimdanda -Xorazm.*) To'liq regressiv assimilyatsiya: *gorgamm* (*n*) (*Xorazm*). *allas* (*atlas-Samarqand*)

Dissimilyatsiya. so'z tarkibidaga undoshlarning boshqa tovush ta'sirisiz tovush variantiga ega bo'lishi dissimilyatsiyadir: *zarar - zalal, devor - devol, anjir - anjir*,

Sandhi. Bunda ikki so'zning talaffuzi jarayonida oldinga so'z nihoyasidagi undosh keyingi (boshlanuvchi so'z) tovushga moslashadi: *mag'an ber || mag'amber* yoki dastlabki so'zning oxirgi tovushi (keyingi so'z unli bilan boshlansa) jaranglashadi: *bolak adam || bolagadam, hayron bo'ldim - hayrom bollom*.

Spirantizatsiya. Nutq jarayonida portlovchi tovushning sirg'aluvchi variantiga ega bo'lishi spirantizatsiyadir: *yubordi//djuvord* (qipchoq), *sabr qildi//savir qildi* (*Xorazm*).

Spontan o'zgarishlar (jaranglashish). U biror tovush ta'sirida yuz bermaydi, balki shevaning tarixiy rivojlanishi bilan bog'liqdir: *suyak* (ad. til) - *cyu* (*Namangan*), *qarg'a* (ad. til) - *g'arg'a* (qipchoq),

Metateza: qipchoq shevalarida: *payrat//faryod, qonshi//qo'shni, qyrmysqa* (*qumursqa*).

Reduksiya: *k(ʔ)sh(ʔ), ket(ʔ)vur, Shar(ʔ)p*

Eliziya: *bo:san(l), be:san(r)*.

Unlilarning orttirilishi: qipchoq shev. *ylau* (*loy*), *lap* (*lof*).

Undoshlarning orttirilishi: *hayvan* (*ayvon*), *dyvchar* (*duchor-qipch.*), *neuch* (*necha*).

Unlilarning birlamchi, ikkilamchi va emfatik cho'ziqliklari.

Birlamchi cho'ziqlik. Turkiy tillarning dastlabki davrlarida so'zlarning birinchi bo'g'inida unlilar cho'ziq talaffuz etilgan. Bunday cho'ziqlik boshqa tovush ta'sirida yuz bergan emas, balki qadimgi turkiy

tilning tabiati bilan bog'liqdir. Unlilarning bunday cho'ziqligi hozirgi Xorazm, Forish va shimoliy o'zbek shevalarida saqlanib qolgan: *tu:sh, a:d, ba:sh, dy:z. du:rb* va boshqalar. Aslida bu kabi unlilar cho'ziqligi urg'uning dastlabki bo'g'iniga tushishi xususiyati bilan bog'langan. Bunday cho'ziqlik birlamchi cho'ziqlik deyiladi.

Ikkilamchi choziqlik. Yondosh kelgan undosh tovushning nutqda talaffuz qilinmasligi natijasida unli tovush cho'zilishi mumkin: *səndy:, o r t ɔ: (Toshk.o'rtoq) bo:(bo'1), a: (ol - shim.o'z. shev.),* Namangan shevalarida; *te:məs(tegmas), lə:lə:(laylak.* Bunday cho'ziqlik ikkilamchi cho'ziqlik deyiladi.

Uchlamchi cho'zoqlik. Emfatik cho'ziqlik hozirgi-kelasi zamon fe'llarida uchraydi, ya'ni bu fe'l shaklida qatnashadigan ravishdosh ko'rsatkichi - ə va boshqa shakllarda ishtirok etgan ə unlisi odatdagidan ko'ra cho'ziq (ikkilangan cho'ziqlik) talaffuz qilinadi yoki uning bo'lishsiz shaklida «y» undoshi tushib qolishi ham mumkin va bo'lishsizlik affiksidadagi ə unlisi ham ikkilangan cho'ziqlikka ega bo'ladi: *bilmə::üma:: (bilmayman), bomə::d̄ (bo'lmaydi), mə: ətmə::mə (men aytmayman), sə: bilmə::sə: (sen bilmaysan)*

Diftonglar. Singarvonzimli shevalarda(qipchoq, o'g'uz lahjalari) diftong hodisasi uchraydi. Adabiyotlarda uning ikki turi to'g'risida ma'lumot beriladi, ya'ni so'z boshida va so'z ichida(o'rtasida, oxirida) qollanishi aytiladi.

O'zbek shevalarida diftongning qollanishida shunday jarayon yuz beradi: talaffuzda tovush ekskursiyasida boshqa tovush (hozirgi o'zbek tilida **i, y, v** unlilari, transkripsiyada **ɪ, ʏ, ʋ**) unsurlari qoshiladi va to'xtam hamda rekursiyada asosiy tovush (unli tovushlardan biri) talaffuzi saqlanadi.

Qipchoq shevalarida bu fonetik hodisa ko'proq, o'g'uz shevalarida kamroq bo'lsa-da, qo'llanishda bor: *ʲekʲnʲchʲ ʲeshkʲ, : ʲekʲ, ʲoʻnʲap.* Diftongning ikkinchi turiga ko'ra, artikulyatsiyada ekskursiya va to'xtamda asosiy tovush talaffuz etiladi-da, rekursiyada y(transkripsiyada **ʏ**) tovushi o'ttiriladi: *tyʲsh (tush), syʲt (sut).*

O'zbek shevalarida quyidagi diftonglar qayd qilinadi:

ʲe : *ʲekʲ* (ikki), *ʲenʲ*(ena), *ʲelyv* (ellik).

ʲo : *ʲorta* (o'rta), *ʲoʻla* (o'yla).

ʲə : *ʲordʲk*(o'rdak), *ʲot*(o'tmoq).

ʲo : *ʲon* (o'n), *ʲoʻ* (uy).

ʲʏ : *kʲʏz* (kuz), *kʲʏt* (kutmoq)

ʏʲ//ʏʲ : *tuʲt* (titmoq), *qʏʲz* (qiz).

Kontrast (juft) unlilar: singarmonizmni saqlagan o'zbek shevalarida unlilar old qator va orqa qator mavqelarga (pozitsiyalarga) ega bo'ladi. Ular quyidagilar: и - ы, ь - ъ, օ - օ, ү - у, а / ɔ - ə. Bundan faqat e(е) unlisigina mustasno.

Tovush mosligi. O'zbek shevalaridagi so'zlarni boshqa sheva va adabiy til bilan qiyoslaganda, shunday fonetik holatlar ko'zga tashlanadiki, bir so'z ayni ma'nosini saqlagan holda ulardagi ayrim unli yoki undosh tovushlar farq qiladi, lekin u ma'noning mosligiga putur yetkazmaydi: *toppʻ* (Toshkent) - *doppʻ* (ad.til), *kel* (ad.til) - *gəl* (Xorazm), *togʻrʻ* (Toshkent) - *do:rʻ* (Xorazm), *yoʻl* (Toshk.) - *djoʻl* (qipchoq), *shu* (ad. til) - *sho* (qipchoq), *choy* (ad. til) - *chū* (qipchoq) *bədanə* (Turkiston) - *bedana* (ad. til) Bu kabi so'zlardagi t/d, k/g undoshlari mosligi namoyon bo'ladi. Bu, ayniqsa, arab tilidan o'zlashgan so'zlarda o'ziga xos xususiyatga ega bo'ladi. Arab tilidagi ayn harfi bilan ifoda etiladigan tovush g' undoshiga mos keladi: *soat*, *she'r*. Toshk.).

Takrorlash uchun savollar:

1. Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasidagi shevalarda qaysi unlilar qatnashgan?
2. Qipchoq lahjasidagi unlilar qanday sifatlarga ega?
3. O'g'uz lahjasidagi unlilarning xususiyatlarini ko'rsatib bering.
4. O'zbek shevalaridagi unlilar qanday xususiyatlarga ega?
5. Singarmonizm nima, uning qanday turlari bor?
6. Umlaut qanday xususiyatga ega?
7. Unli va undoshlar bilan bog'liq yana qanday qonuniyatlarni bilasiz?
8. Unlilar cho'ziqligining qanday sifat turlari bor?
9. Diftong va diftongoid nima?
10. Kontrast unlilar deganda nimani tushunasiz?

Tayanch tushunchalar:

Vokalizm [vocalizm]- unlilar tizimi.

Konsonantizm[konsonantizm] - undoshlar tizimi..

Fonetik qonuniyat [phonetic laws]- o'zbek shevalarida amal qiladigan tovush talaffuzi va u bilan bog'liq holda yuz beradigan fonetik hodisalar.

Singarmonizm [singarmonizm]- unlilar uyg'unligi.

Lingval singlarmonizm[lingual singlarmonizm] - old qator va orqa qator unlilar uyg'unligi.

Labial singlarmonizm [labial singlarmonizm]- lablangan unlilar uyg'unligi.

Assimilyatsiya[assimilation] - unli va undoshlarning o'xshab ketishi yoki bir-birlariga singishi.

Dissimilyatsiya [dissimilation]-undosh tovushlardagi noo‘xshashlik
Unlilar cho‘ziqligi [length of vowels]- unlilarning boshqa tovush ta‘sirida va uning ta‘sisiz cho‘zilishi.

Diftong va diftongoid [diphthong and diphtongoid]- bir tovushda ikkinchi bir tovush e‘kskursiyasining bo‘lishi.

Kontrast unli [Contrast vowel]- old qator va orqa qator xususiyatlariga ko‘ra zidlangan unlilar.

Tovush mosligi [correspondence of sound]- so‘z ma‘nosiga putur yetkazmaydigan tovush o‘zgachalıkları.

Mavzu: O‘zbek shevalarining morfologik xususiyatlari.

Reja:

1. O‘zbek shevalarida grammatik son va egalik kategoriyasi.
2. O‘zbek shevalarida kelishik kategoriyasi.
3. O‘zbek shevalarida fe‘l shakllari.

Matn

O‘zbek shevalarining morfologik va sintaktik xususiyatlari haqida to‘la ma‘lumot berish qiyin, lekin bu masalalarning eng umumlashadigan, tadqiqot ob‘yektini o‘rganishga asos bo‘ladigan o‘rinlarini qayd qilish mumkin. O‘zbek adabiy tilidagi so‘z turkumlari, gap bo‘laklari shevalarda alohida xususiyatga ega emas, balki uning ichki shakl va kategoriyalari, yozib olingan matnlarning sintaksisi haqida fikr yuritish mumkin.

Grammatik son kategoriyasi. Sof ko‘plik ma‘nosini ifodalashda shevalarda lar//lär//när//närlä//närlär//lä//lä//där//dar//tar//tär kabi ko‘plik qo‘shimchalari qo‘llanadi.

O‘zbek shevalari uchun -lär arxivariant hisoblanadi va u barcha o‘zbek shevalarida qo‘llanadi. -lä affiksi Toshkent shahar va Xorazm shevalarida faol qo‘llanadi: *yülä* (uyilar), *qo‘yülä* (qo‘yinglar) *gyllä* (gullar) *gymlä//gyllä* (kunlar). -nä affiksi Namangan shevasida qayd qilinadi: *yüñnä* (uyinglar), *qo‘yüñnä* (qo‘yinglar). -lä varianti esa Xorazm shevalarida uchraydi: *qyzla* (qizlar), *yla* (ular). -älär affiksi shahar va shahar tipidagi shevalarida qo‘llanadi: *bözä* (bizlar)// *bözär* (bizlar). Qipchoq shevalarida: *djyzymnärlä* /mehmannar, *djögütärlä löyündar*, O‘zbek tilining Qorabuloq, Iqon shevalarida qo‘sh ko‘plik shakli qo‘llanadi: *bylalar*, *shylalar* (aynan: *bu+lar+lar*, *shu+lar+lar*)

-lär affiksi va uning variantlari Toshkent, Farg‘ona va Xorazm shevalarida **xurmat** ma‘nosini ham ifodalaydi.

Ayrim shevalarda ko‘plikning jamlik turini ifodalovchi maxsus affikslar ham bor, masalan, Toshkent dialekti shevalarida – **lug**, affiksi oz,

oʻy kabi soʻzlarga qoʻshilib, koʻplik. jamlik maʼnolarini anglatgan: *ozlugʻ*, (*oʻzlari*), *oʻylugʻ*(*uydari*); *-gʻ* affiksi shaxsni bildiruvchi soʻzlarga qoʻshilib, jamlik maʼnosini anglatadi: *Ўйумгъла//эдәмгъла келдыла*. Bu oʻrinda oyisi, adasi va boshqa kishilar birgalikda tushuniladi.

Egalik qoʻshimchalari. Bu kategoriyaning maʼnolari ham adabiy tildagi maʼnolariga muvofiq keladi. Farq faqat egalik qoʻshimchalarining koʻp variantli boʻlishidadir.

I shaxs birligida: *-m//ъm//ьm//ym//ym*.

I shaxs koʻpligida: *-mъz//mъz(s)// -ьmъz//ьmъz(s), -ymъz//ymъz(s), -vuz//vuzъ;*

II shaxs birligida: *-н//ьн//ьн//yn//yn*

II shaxs koʻpligida: *-нъz//нъz(s), -ьнъz//ьнъz(s), -ynъz//ynъz(s), -u:z,u:ъla, -(ь)нla/(ь)нla*.

III shaxs birlik va koʻpligida *-ь//ь -sъ//sъ*.

Egalik affikslari variantlarining bunday shakllari singarmonizmning palatal va labial turlari qonuniyatlari toʻla saklangan oʻrinlarda qayd qilinadi, lekin shevalarda maʼlum qonuniyat bilan bogʻlash mumkin boʻlmagan xususiyatlari ham uchraydi. Masalan, Toshkent shevasida I shaxs koʻpligida *-vuz/vuzъ* II shaxs koʻpligida *-ь:z/ъйъz/ъla* kabi shakllar qatnashadi: *кьтърvuz/кьтъръйъz// кьтъръйла*

Kelishik kategoriyasi. Maʼlumki, turkiy tilning dastlabki taraqqiyot davrida 7ta kelishik shakli boʻlgan, hozirgi oʻzbek adabiy tilida 6ta kelishik shakli qoʻllanadi. Oʻzbek shevalarida esa baʼzan bu raqam 4tagacha tushishi mumkin. Faqat «j»lovchi hamda shimoliy oʻzbek shevalaridagina 6(olti)ta kelishik shakli isteʼmolda bor. Oʻgʻuz, Toshkent, Fargʻona shevalarida 5(beshta)ta kelishik qoʻllanadi, yaʼni qaratqich va tushum kelishiklari bir koʻrsatkich bilan ifodalanadi. Qarshi, Buxoro, Surxondaryoning «й»lovchi shevalarida 4(toʻrt)ta kelishik qayd qilinadi, yaʼni qaratqich va tushum kelishiklari bitta koʻrsatkich bilan, joʻnalish va oʻrin-payt kelishigi ham bitta koʻrsatkich bilan ifoda qilinadi. Oʻzbek shevalarida kelishik qoʻshimchalarining quyidagi variantlari qayd qilinadi:

Bosh kelishik: Koʻrsatkichi yoʻq

Qaratqich kelishigida quyidagi affikslar qatnashadi:

-нън//нън:епәнън, атапън (qirchoq shev.)

-ьн//ьн: көрпън(koʻrning)тойъ, атьн(otning)bashъ(qirchoq)

-нүн//нун: онун, үйнүн(qirchoq)

-УН//УН:

көзүң(koʻzning)qorachigʻi, тунүң(tunning)qараңьсъ(shim.oʻzb. shev.)

-дън//дън: бьздън, олардън (qirchoq)

-дүн//дун: қойдун, көздүн (qirchoq)

-тън//тън: аттън, кәтәхтън(qirchoq)

Tushum kelishigida quyidagi affikslar qatnashadi:

-*ny//ny* affiksi barcha shevalarda qo'llana oladi: *ɔlməny* (Toshk.), *syvny* (qipchoq).

-*ʔ* affiksi Qorako'l va Olot shevalarida amalda bor: *u:shʔ qyl* (ishni qil), *səzʔ* (so'zni) *bʔlməsəq gəpʔrətə*.

-*ny//ny* affiksi Qorabuloq, Mankent shevalarida uchraydi: *qozyny* (qo'zini), *tylykyny* (tulkini).

-*dy//dy//ty//ty* affiksi barcha singarmonizmli shevalarda qo'llanadi: *tavdy* (tog'ni), *dʔɛɛgittərdʔ* (yigitlarni), *attʔ* (otni), *mʔnətkəshʔtʔ* (mehnatkashni).

Aksariyat shevalarda tushum kelishigi affiksidagi *n* undoshi *ʔ* uchli *assimilyatsiyaga* uchraydi. Bu ayniqsa Toshkent shevasida yaqqol ko'tinadi: *qollʔ* (qo'lni), *bʔshshʔ* (boshni).

Jo'nalish kelishigida quyidagi affikslar ishtirok etadi:

- *gə//kə//qə//g'a*. Singarmonizmni yo'qotgan shevalarda -*gə//kə* affiksi qo'llanadi: *ʔshkə*, *yūgə*; *g'a//qə* affiksi singarmonizmli shevalarda orqa qator unlilar kelgan negizlarga qo'shiladi: *oqyshqə*, *dəlag'a*.

-*a//ə* affiksi o'g'uz guruh shevalarda va shimoliy o'zbek shevalarida qo'llanadi *qoləmə* (qo'limga), *gyllərə* (gullarga).

-*na//nə*, -*ʔa//ʔə* affikslari o'g'uz shevalarida va keyingisi qisman Qarshi shevasida uchraydi: *xyrmaʔa* (xurmaga), *əzʔʔə* (o'ziga), *əʔnə* (qo'liga), *qoləna* (qo'liga). Jo'nalish kelishigi affikslari 4 kelishikli shevalarda o'rin-payt kelishigi ma'nosida qo'llanadi.

O'rin-payt kelishigida: - *da//də//tə//tə* affiksi qatnashadi. -*ʔə//tə* affiksi barcha shevalarda, - *da//tə* affiksi esa singarmonizmli shevalarda keladi: *ʔshʔə* (ishda), *qə'lyla* (qo'lida), *u:chʔndə* (ichida), *shy ortəʔbqta* (shu orada)

Chiqish kelishigida 4 toifa affikslar ishtirok etadi: 1. -*dən//dan//tən//tan*; 2. -*nən//nan*; 3. -*dʔn//dʔn//tʔn//tʔn*; 4. -*dyn//dyntyn//ʔʔn*. -*dən//tən* affiksi barcha shevalarda qo'llana oladi, boshqalari esa singarmonizmli shevalarga xosdir: *ɔtən*, *səndən* (Toshk.) *ʔapraqədan*, *məxlyqtən*, *syutçhəʔn*, *ashxanədən*, *təpəməstən*, *Chəmgəttən*, *yūdyən*, *boidyn*, *əzʔnən*, *boiyūqən*.

«dj»lovchi shevalarda egalik va kelishik affikslari o'rtasida keladigan interkalyar «n» tovushining kelishi ham kuzatiladi: *qollarənda*, *səzənda* *əzənda* va b.

O'zbek shevalarida ot, sifat, fe'l turkumlarida shevalarning xususiyatlarini ko'rsatadigan so'z shakllari ham bor. Ular quyidagilar: erkalash-kichraytirish ifodalovchi -*chə* affiksi shimoliy o'zbek shevalarida qo'llanmaydi, -*dʔɛn* affiksi Farg'ona vodiysi shevalarida erkaklar ismiga qo'shilib, hurmat ma'nosini ifodalasa, Xorazm

shevalarida -джан shaklida qizlar (ayollar) ismlariga qo'shiladi. -жон affiksi Toshkent, Farg'ona vodiysida erkaklar ismlariga qo'shilganda, hurmat, nasl-nasabga aloqadorlik mazmunini ifoda qiladi. Xorazmda esa erkaklarga hurmat ifodalash uchun -бай affiksidan foydalaniladi. Qipchoq lahjasining aksariyat shevalarida va shimoliy o'zbek shevalarida sifatlardagi belgining kamligi -ləy(v)//ləy (v) affiksi bilan ifoda qilinadi: aqlay (oqroq), kəkləy (ko'kroq).

Fe'l shakllari (tuslanish).

O'zbek shevalaridagi tuslovchi affikslarning (shaxs-son affikslari) uch tipi quyidagi shakllarga ega:

I tip tuslovchilar

I shaxs - *m//bm//bm//um//ym -k//q.-mʊz, -u::ū,- vuz//uvuz//u:z*

II shaxs - *ni//bni//bni//un//yn -nʊz//nʊz, nʊz//bʊz//uʊuz//yʊuz
-ūu::z, -ūlʌ, -zʌ, -nʌ//nʌ*

III shaxs --- ---

II tip tuslovchilar

I shaxs - *inʌ(n)//ma(n) -mʊz//mʊz//sʊz//pʊz//s -ymuz//ymuz/s*

II shaxs - *sʌ(n)//sa(n) -sʊz//sʊz//s +lʌ(r)//la(r), -s, -sʌlʌ*

III shaxs - *(-dʌ//dʌ) - (-dʌ//dʌ)+la(r)//lʌ(r)*

III tip tuslovchilar

I shaxs - *ai(ʌn)//ai(ʌn) -aiʌq//aiʌk -ʌʌli, -u:ūk/ʌ:ūq*

- *aiʌq// aiʌk, -ʌny:, -ʌʌ/ʌʌ*

II shaxs - *gʌn//kʌn//gʌn//qʌn -nʌ//bʌ, -nʌlʌr//bʌlar, -ūlʌ//ūʌ,*

III shaxs - *sʌn//sʌn//sun//sʌ//sʌ//su//sy, -sʌn//sʌn. -syn//syn*

Fe'ling funksional formalari

Sifatdosh shakllari:

- *r//ur//yr//ar//ʌr; - ʌdjʌk;*

- *mʌsh//mʌsh//mʏsh//mʏsh;*

- *gʌn//kʌn//gʌn//qʌn//ʌn//ʌn;*

- *dʌʌʌn, -ūʌtkʌn, -dogʌon;*

- *gʌʏʌ//gʌʌ. -ʌdjʌq//ʌdjʌk. -ʌʌʌʌʌ;*

Ravishdosh shakllari:

- *ʌ//ʌ/ū, -p//b, -ʌb//ʌ(p), -yb//yb, -yp//yp;*

- *gʌʌʌ//gʌʌʌ//qʌʌʌ//kʌʌi;*

-gyncha//kyncha//g'yncha//qyncha;

-g'ach//gach//qach//kach;

-gəny//qəny//kəni//g'anь;

Harakat nomi shakllari. O'g'uz lahjasi uchun - *maq // mək; qarluq-chigil-uyg'ur* lahjasi uchun -*sh//ʃsh//ʃsh//ysh//ysh; qipchoq* lahjasi uchun -*v/yv/yv* affikslari xarakterlidir.

Fe'l zamonlari bilan bog'liq ayrim shakllar.

O'tgan va kelasi zamon fe'llarining hosil qilinishi bo'yicha shevalar bir-biridan jiddiy farq qilmaydi. Ma'lumki, bunday fe'llar ravishdosh va sifatdosh shakllari va tuslovchi affikslarning qo'shilishidan hosil bo'ladi. Hozirgi zamon fe'llarida tuslovchi affiksdan oldin qo'llanadigan zamon ko'rsatkichlari shevalarda turlicha bo'ladi. Shu bilan birgalikda, bu qo'shimchalar qo'shilganda, turli fonetik o'zgarishlar bo'ladi va bu holat shevani adabiy tildan ba'zan kuchli farqlanishiga olib keladi. Misollar. O'tgan zamon shakli tuslanishi: *əxapqamman //əxapqansan// əxapqan; əxapqammas-//əxapqansas//əxapqan*. Bo'lishsiz shakli: *əxappag'amman// əxappag'ansan-//əxappag'an; əxappag'amməs// əxappag'ansas// əxappag'an*.

Toshkent sh.: *bərgəmmən //bərgənsən/bərgən; bərgəmvuz (ə)/bərgənsələ /bərəshgən*. Fonetik o'zgarishlar, ayniqsa, murakkab o'tgan zamon fe'llarida yorqinroq ko'rinadi: Qipchoq shevalarida: *kelvedəm//kelvedəm/ kelvedə; kelvedək/ /kelvedək/ /kelvedəhəz/ /kelvedəhəz/ /kelvedə/ /kelvedə*. Xorazm sh.: *barəvədəm/ /barəvədəh/ /barəvədə; barəvədək/ /barəvədəhəz/ /barəvədəhələ/ barəvədələ*. Toshkent sh.: *bəryvədəm// bəryvədəh //bəryvədə; bəryvədəh/ /bəryvədə:z/ bəryvədəhələ/ bərəshyvədə*.

Hozirgi zamon fe'llarida tuslovchi affiksdan oldin qo'llanadigan zamon ko'rsatkichlari shevalarda turlicha bo'ladi. Toshkent shevasida - *vət* (keyingi «t») undoshi regressiv assimilyatsiyaga uchraydi), Buxoro shevalarida - *zə*, “*дк*”lovchi shevalarda -*əvətər, -vətər*, Xorazm shevalarida -*yətər*, Qorabuloq shevasida -*əyt/əyt: barəyütma// barəyütsa//barəyütə; qəlyütməs//qəlyütəslər //qəlyütə*. Toshkent sh.: *bərəvəmmən//bərəvəssən//bərəvətə; bərəvəmmətəz(ə)// bərəvəssətəz//bərəshvətə*.

So'z yasalishi. So'z yasallishida ham o'ziga xos xususiyatlar ko'zga tashlanadi. O'zbek adabiy tilidagi so'z yasovchi affikslar shevalarda rang-barang fonetik variantlarda uchraydi. Shu bilan birga shevalarning bevosita o'ziga xos yasovchi affikslari ham mavjud:

-əкь (Janubiy Qozog'iston): *sirtəkь eshittəm* (tashqaridan eshitdim).

-al//əl (Xorazm): *saral* (sarg'ay), *azal* (ozay), *kəpəl* (ko'pay)

-doн (Xorazm): *axshamadoн* (tungacha), *gechadoн* (kechgacha).

-mək (Andijon, Farg'ona): *kokmək* (ko'kat)

-**чық** (Andijon): *тоғчық* (to'yucha) va boshqalar.

-**чыл/чыл** (Janubiy Qozog'iston): *сөзчыл адам*(mahmadona odam), *уухъчыл адам* (uyqichi).

-**сәк//сақ**(Janubiy Qozog'iston): *қарғ уатъмсақ*(yatag'on), *уаш йүгүмсәк*(ko'p yuradigan) *кәләдъ*.

Takrorlash uchun savollar:

1. O'zbek shevalaridagi morfologik o'ziga xos xususiyatlar qaysi turkum va kategoriyalarda namoyon bo'ladi?

2. Ko'plik affiksining adabiy tildan farq qiladigan o'rinlarini aytib bera olasizmi?

3. Egalik affiksalaridagi adabiy tildan farq qiladigan o'rinlarni aytib bera olasizmi?

4. Turlovchi affikslarning qo'llanish doirasini ko'rsatib bera olasizmi?

5. Qaysi shevalar besh kelishikli, qaysilari to'rt kelishikli?

6. Shevalardagi tuslovchi affikslarning tiplarini aytib bera olasizmi?

7. Sifatdosh, ravishdosh va harakat nomi shakllarining hosil qilinishini izohlab bering.

Mavzu: O'zbek shevalarining sintaksisi.

Reja:

1. Shevalarda so'z birikmasi va izofali birikmalar.

2. Sheva matnlarida gaplarning aks etishi.

Matn

O'zbek shevalarining sintaktik xususiyatlari kam o'rganilgan. Y. Jumanazarovning o'g'uz shevalari sintaktik xususiyatlarini yoritgan monografik tadqiqotidan boshqa jiddiy ishlar hali matbuot yuzini ko'rgani yo'q. Ushbu qo'llanmada e'lon qilingan sheva materiallari asosida shevalarining sintaksisini yoritishga harakat qilamiz. Avval ta'kidlaganimizdek o'zbek shevalarining o'ziga xos xususiyatlari, asosan, fonetika, leksika va morfologiyada namoyon bo'ladi. Sintaksis esa hozirgi adabiy tilning so'zlashuv shaklini ko'proq aks ettiradi. Bu, ayniqsa, savol-javoblardan iborat matnlarda ko'zga tashlanadi. Xalq shevalaridan yozib olingan ertak, lapar va boshqa janrdagi matnlarda ham, asosan adabiy tilga xos bo'lgan xususiyatlar aks etgan.

1. **So'z birikmalari.** Shevalarda so'z birikmalarining barcha turlari qayd qilinadi.

Bitishuv: ...*dəstəxçində yetmiş xyl çuqət təyyər boptь* (Toshk).

Boshqaruv: *Мән хәссәмтә әр чығқы* (Toshk). *Рәс-рәс тамдән қар йавар.* (Turk.) *Nan chыg'ardь* («дж» lovchi sheva)

Moslashuv: **Нәсәндѣң атасы байлардын қолуда навча боб өткән** (qatag'an shevasi). **Сағ'чы кырк шах әккә депт** (Turk).

Shevalardan yozib olingan matnlarda turkiy izofalar keng qo'llangan:

Miymanarg'a adras korpə tashladь. (Qatagan) **Səm'z qoiь qьmmat oladь** (Iqon). Lekin forsiy va arabiy izofalar kam qo'llanadi. Bunday iboralar tojik va o'zbek xalqlari aralash yashagan joylardagi aholi nutqida uchrashi mumkin.

2. Sheva matnlarida ko'proq sodda gaplar qo'llangan. Shunday bo'lsa-da, sodda gaplarni har doim ham chegaralab olish qiyin. Sheva matnlarida, ayniqsa, gap bo'laklari inversiyasi ko'p qayd qilinadi: **Вър күп въз келдук Нәсән джайыг'а. Соңра мен отурдум чай ычър** (Samarq).

Matnlarda ko'chirma gaplar faol qo'llangan: **Кәл айттыкь: -пътә берәсән? ...йтър айттыкь комьссарг'а: - възләр пәтә гунаһ қыдыр?**

Matnlarda qo'llangan qo'shma gaplar ham murakkab xarakterga ega emas: **Вър купь 4 кьшь туз: қойър отьрьshgәnәкән, туз:гә вър кәттә ләйлә:(к) ыльпәрть** (Toshk.). **Қузь вьйь кутър отьрәвурьсьн, ендьгь гәррь вьйдән ешьтәң** (Toshk.).

Gaplarda kirish so'zlar ko'p qayd qilinadi: **әпь шуйтър, Нәсән Қайқь еттәдән кечкәчәһй тьһнәт қьр...** (Qatag'an). Undalmalar qo'llangan: **Е, тәхьсър, әхьр възьзь вър рьгьтьзь богән** (Toshk) va hokazo.

Takrorlash uchun savollar:

1. Shevalarning sintaktik xususiyati deganda nimani tushunasiz?

2. Yozib olingan matnlardan qanday sintaktik hodisalarni qayd qilishingiz mumkin?

Tayanch tushunchalar:

Gap [sentence]- fikrni ifoda qiluvchi eng kichik til va nutq birligi.

So'z birikmasi [phrase]- ikki mustaqil so'zning o'zaro aloqaga kirishuvi.

Bitishuv[contiguity, parataxis] - ikki mustaqil so'zning grammatik ko'rsatkichsiz birikuvi.

Boshqaruv [government] - hokim so'zning talabiga ko'ra tobe so'zning tushum va vositali kelishiklarda hamda ko'makchilar bilan qo'llanishi asosida aloqaga kirishuvi.

Moslashuv [conformance]- qaratqich va qaralmish munosabati.

Inversiya [inversion] - gap bo'laklarining odatdagi tartibining buzilishi va uning gap bo'laklarining gapdagi mavqeiga ta'sir etmasligi.

Mavzu: O‘zbek shevalari leksikasi.

Reja:

1. O‘zbek shevalarining leksik tarkibi.
2. Shevalarga xos bo‘lgan so‘zlarning semantik xususiyatlari.

Matn

1. O‘zbek shevalarining leksik tarkibi.

O‘zbek shevalari o‘zbek tilining mahalliy ko‘rinishi sifatida undagi bo‘lgan aksariyat qatlamlarni o‘zida birlashtiradi, binobarin, o‘zbek tili ltsik qatlamlari quyidagicha bo‘ladi:

1. Umumturkiy so‘zlar.
2. O‘zlashgan so‘zlar:
 - arab tilidan o‘zlashgan so‘zlar;
 - forsiy tillardan o‘zlashgan so‘zlar;
 - rus tili va u orqali o‘zlashgan so‘zlar.
3. O‘zbek tili sharoitida yaratilgan so‘zlar.
4. Shevalarning maxsus so‘zlari.

Umumturkiy so‘zlar aksariyat turkiy tillarda va shevalarda qo‘llanadi hamda ular o‘zbek shevalarida adabiy tildagi talaffuzini saqlashi ham mumkin yoki kuchli va kuchsiz fonetik o‘zgarishga uchrashi ham mumkin. Bunga **yer/djer**, **ish/is**, **bash/bas** kabi va boshqa turli sohalarga oid/ so‘zlar taalluqlidir. Shevalar lug‘at tarkibining salmoqli qismini umumturkiy so‘zlar tashkil etadi.

Arab, fors-tojik rus tilidan o‘zlashgan so‘zlar shevalarda, asosan, fonetik qulaylashtirilgan holda iste‘molda bo‘ladi. Ilmiy-tadqiqot ishlari natijalari shuni ko‘rsatadiki, shevalar lug‘at tarkibida forscha-tojikcha so‘zlar ko‘proq, arabcha so‘zlar unga nisbatan kamroq, ruscha-baynalmilal so‘zlar juda kam uchraydi, bu esa bunday so‘zlarning o‘zlashish jarayoni ko‘prok vaqt talab qilishi bilan bog‘liq ekanini ko‘rsatadi.

O‘zbek tili tarixiy taraqqiyoti davomida turkiy va turkiy bo‘lmagan til unsurlari negizida yangi so‘zlar ham yasalgan. Bu ayniqsa, fan-texnika, bozor iqtisodi bilan bog‘liq so‘z va terminlarning yasalishida ko‘rinadi. Ularning asosiy qismi boshqa tillarga, lekin yasovchi unsuri (elemetlari) o‘zbek tiliga oid bo‘ladi va u yasama so‘z o‘zbek tilidagina qo‘llanadi, masalan, **ishxona**, **bizneschi**, **tasvirchi** va boshqalar. Bular. albatta, shevalarda ham ayrim fonetik o‘zgarishlar bilan qo‘llanadi va sheva mulki bo‘lib qoladi.

Shevalarning maxsus so‘zlarini shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin:

1. O‘zbek adabiy tilida uchramaydigan, faqat shevalarda qayd qilinadagan so‘zlar. Bunday so‘zlar badiiy adabiyotlarda sheva koloritini

berish jarayonidagina qo'llanadi. Bu toifaga aksariyat hollarda qarindosh-urug'chilikka oid so'zlarni kiritish mumkin: *gəʎən bəʎən* - kelin oyi, *nag'achə* - tog'a, *əchə* - zūb, *damad* - pəchchə. Shuningdek, boshqa tildan o'zlashgan so'zlarning shevada ko'chma ma'no kasb etishi ham shevaga xos so'zlarni tashkil etadi: *vəj* - so'z (aslida vaj - bahona), *zat* - narsa, predmet (aslida kelib chiqishi ma'nosida), *kasa*-piyola (aslida *kosa* ovqat qo'yiladigan idish) va h.o.

2. Kuchli fonetik o'zgarishga uchragan so'zlar: xor.*dəʎshan* - tashqari,

shim.o'z. shev.yorpaq-tuproq, qipch.*qəx* - qirq va boshqalar.

Shevalardagi so'zlarning o'ziga xos ma'no munosabatlarini quyidagicha guruhlash tirish mumkin:

a) *ayni bir predmet va tushunchalar shevalarda turli so'zlar bilan yuritiladi:*

chəqəʎ: (Tosh) - *byvək* (Farg) - *bala* (Shim. o'zb.sh.).

tyxym (Tosh) - *məʎək* («J») - *ūmərətə* (Xor).

og'ər (Tosh) - *kəʎ* (Shim.o'zb.sh.) - *so:qə* (Xor).

əhyməʎ (Tosh) - *morchə* (Sam) - *qarəndja* (Xor).

chopchəʎ (Tosh) - *mətəl* (Sam) - *ertəʎ* (Xor).

b) *ayni bir so'z shevalarda turlicha ma'noga ega bo'ladi:*

shəʎtə - Toshkentda arava kismi nomi, Farg'onada narvon;

byvə - Toshkentda ota va onaning onasi, Farg'onada ona ma'nosida.

pəshshə - Toshkentda chaqmaydigan hashorat, Farg'ona va shimoliy o'zbek shevalarida chaqadigan hashorat.

B) *narsa va buyumlar ayni bir vazifani bajarsa-da, ularning nimadan yasalganligi va harakat natijasiga ko'ra turlicha nomlanishi mumkin:*

nənpər - qush va parranda patidan yasaladi (Sam);

chəkəch - yog'och va simdan yasilib, urish, yassilash ma'nosini ifoda qiladi (Tosh);

dykə - duk-duk taqlidiy so'zidan olingan (shim.o'zb.shev).

Shuningdek ayrim sheva vakillari ayni bir predmetni ifodalashda turli tushunchalardan kelib chiqishlari asosida nomlashlari mumkin: *tyūnək* (shim.o'zb.shev) // *dy:ūnək* (Xor) - *sapcha/chapcha* («J»)lovchi, bu endigina palakda paydo bo'lgan, pishmagan qovunni bildiradi. Birinchi so'z tugmoq tushunchasidan kelib chiqqan, 2-si esa sop, ushlash mumkin bo'lgan predmet tushunchasi bilan bog'liq.

Har bir shevaning o'ziga xos so'zlari bo'ladi. Masalan, shimoliy o'zbek shevalarida *djay*(asta), *tyūylytyryv*(asabga tegmoq).*bətən*(boshqa);

qipchoq lahjasi shevalarida **сьйақ**(ko'rinishi), **ьран**(epidemiya); o'g'uz lahjasi shevalarida **мәңзәмәк**(o'xshamoq), **атыз**(ekin maydoni) kabi.

O'zbek shevalaridagi barcha leksik o'ziga xosliklarni o'rganish lug'at boyligimizni, til imkoniyatlarimizni kengaytirishimizga yordam beradi va shuning uchun adabiy tilga bunday so'zlarni o'mi bilan qabul qilib borish zarur.

O'zbek shevalariga xos so'zlarni **jargon** va **argolar**dan farqlash lozim, dialektal so'zlar barcha sheva vakillari uchun tushunarli bo'ladi. Jargonlar va argolar esa dialektal xarakterga ega bo'lmaydi, balki ma'lum ijtimoiy guruh yoki bir toifa kishilar uchungina tushunarli bo'ladi. Masalan, savdogarlar tilida **кө'кь** (dollar), yallachilar tilida **этар** (to'y), **йәкән** (pul) va h.k.

Takrorlash uchun savollar:

1. O'zbek shevalarining lug'at tarkibi deganda nimani tushunasiz?
2. O'zbek shevalaridagi dialektal so'zlar fonetik xususiyatlariga ko'ra qanday guruhlarga bo'linadi?
3. Dialektal so'zlarni ma'no xususiyatlariga ko'ra qanday guruhlash mumkin?

Tayanch tushunchalar:

Dialektal so'z [Dialectal word]- ma'lum shevagagina xos bo'lgan so'z.

Shevalarning leksik tarkibi[Lexic structure of dialects] - ma'lum bir shevadagi barcha so'zlar yig'indisi.

Jargon [slang]- ijtimoiy guruhlarning o'ziga xos so'zlari. Masalan, tartibot, savdo xodimlari.

Leksik qatlamlar [lexic layer]- tildagi (shevadagi) tub va o'zlashgan so'zlarning guruhlari.

Mavzu: O'zbek adabiy tili va dialektlar.

Reja:

1. Adabiy tilning ta'rifi.
2. Adabiy tilning og'zaki va yozma shakllari.
3. Adabiy til va tayanch dialekt.
4. Badiiy adabiyot va dialektizm.

Matn

1. **Adabiy tilning ta'rifi.** Ma'lumki, har bir adabiy til milliy (xalq yoki elat) tilning yuqori bosqichi bo'lib, u me'yorlashgan yoki me'yorlashtirilgan til hisoblanadi. Unga yana quyidagi ta'rifni berish mumkin:

Adabiy til leksik jihatdan nisbatan barqaror, fonetik-fonematik va grammatik jihatdan muayyan qolipga tushgan, yagona orfografik va orfoepik normalarga amal qiladigan, soʻz ustalari tomonidan sayqal berilgan milliy tilning yuqori bosqichidir.

Oʻzbek adabiy tili ham shu qoidaga amal qiladi.

2. Adabiy tilning ogʻzaki va yozma shakllari.

Oʻzbek adabiy tili ikki shaklda boʻladi: ogʻzaki va yozma. Ogʻzaki adabiy til orfoepik meʼyorlarga boʻysundiriladi. Ogʻzaki adabiy til davlat ahamiyatiga ega boʻlgan barcha sathdagi rasmiy majlislar, oʻqish — oʻqitish ishlari, ommaviy majlislarda qoʻllanadi. Yozma adabiy til esa orfografik qoidalar asosida shakllantiriladi va orfografiya qoidalari joriy oʻzbek alifbosiga asoslanadi. Unda bir necha tamoyillardan foydalaniladi: fonetik, fonematik, morfologik, grafik, tarixiy-anʼanaviy, ramziy va boshqalar.

3. Adabiy tilning tayanch dialekti.

Har bir adabiy til oʻzining tayanch dialektiga ega boʻladi. Toʻgʻri, oʻzbek adabiy tilining shakllanishida shevalarning barchasi u yoki bu darajada ishtirok etadi, lekin maʼlum shevalar adabiy til uchun asos, tayanch (baza) vazifasini bajaradi, yaʼni oʻzbek adabiy tili muayyan sheva va shevalardan leksik, fonetik, grammatik xususiyatlarni adabiy til fakti sifatida oladi hamda oʻsha sheva va shevalar guruhi taraqqiy etishi bilan birga taraqqiy etadi, chunki sheva jonli til boʻlib, u doimo rivojlanishda, oʻzgarishda boʻladi, shu tufayli ham adabiy til shu sheva yoki shevalar guruhi rivojlanishi bilan bogʻliq ravishda taraqqiy etib boradi, aksincha, adabiy til oʻzining tayanch dialektiga ega boʻlmasa, u bora-bora muomaladan chiqib ketadi. Muomaladan chiqqan til fanda «oʻlik til» degan termin bilan yuritiladi. Tillar tarixida «oʻlik tillar» mavjudligi haqida maʼlumotlar koʻp.

Oʻzbek adabiy tili shartli ravishda fonetik jihatdan Toshkent shahar dialektiga, morfologik jihatdan esa Fargʻona dialektiga tayanadi. Maʼlumki, Toshkent shevalari 6 ta unlili (u, o, ə, e, ɤ, ɔ) dialektidir. Fargʻona dialektidagi soʻz shakllari, xususan, feʼl shakllari asosan oʻzbek adabiy tiliga norma sifatida qabul qilingan. Aslida adabiy tilni bir yoki ikki sheva yoki dialekt bilan bogʻlab qoʻyish juda ham toʻgʻri emas, balki oʻzbek adabiy tili shevalar hisobiga boyib, mukammallashib boradi. Shu maʼnoda shevalar adabiy tilning boyish manbai boʻlib qoladi. Garchand, adabiy tilda qarluq-chigil-uygʻur lahjasining unsurlari koʻp uchrasada, unda qipchoq va oʻgʻuz lahjalarining xususiyatlari ham norma sifatida ishtirok etgan oʻrinlar mavjud. Masalan, adabiy tildagi *jun, joʻnatmoq, joʻni,*

jo'nalish so'zlari qipchoq lahjasiga xosdir. Bu so'zlarning ayrim qarluqchigil-uyg'ur lahjasiga oid shevalarida йун, йо'нат, йо'ни (ishläng йо'нъль въл), йўналиш variantlari bor.

4. Badiiy adabiyot va dialektizm.

Badiiy adabiyotda shevaga oid fonetik, morfologik va leksik xususiyatlarning aks etishi dialektizm deyiladi. Bunda shevadagi qaysi yarusning aks ettirilishiga qarab dialektizmlar ham *fonetik dialektizm*, *morfologik dialektizm* va *leksik dialektizm* turlariga ega.

Fonetik dialektizm badiiy asarda muayyan shevaga oid fonetik xususiyatlarning aks etishidir. Masalan, *on akk/ikki* (Marg'ilon), *galdь/keldi* (Xorazm).

Morfologik dialektizm badiiy asarda shevaga xos morfologik elementlarning qo'llanishidir. Masalan, *Shattə* - shu yerda "Qora ko'zlar", *Dьm(juda) gech galdьngьz* ("Xorazm").

Leksik dialektizm shevaga oid so'zlarning badiiy asarlarda qo'llanishidir. Masalan, *dərpənmənlə* ("Xorazm") - bezovtalanmanglar, *рьsək*(пахса, Turkiston)

Badiiy adabiyot tili xalq (millat) tili boyliklarining qayta ishlangan ko'rinishidir. Shu jarayonda badiiy so'z ustalarining voqea yoki qahramon sarguzashtlari o'tadigan shevaga murojaat qilishlari e'tirof etilgan. Adabiyotda mahalliy kolorit degan tushuncha bor. Bu esa adiblarga mahalliy kechinmalarni ifodalashda sheva xususiyatlaridan keng foydalanishga imkoniyat yaratadi.

Badiiy adabiyotda adib dialektizmlardan ikki o'rinda foydalanadi, ya'ni dialogik nutqda qahramonning muayyan sheva vakili ekanligini ko'rsatish, mahalliy koloritni berish maqsadida hamda adabiy tilda sinonimi bo'lmagan so'zlarni majburan qo'llaydi. Hatto butun boshli badiiy asarda mahalliy sharoit, mahalliy mentalitetni, ruhiyatni ifodalashda to'lig'icha sheva xususiyatlaridan foydalangan holda tasvirlaydi. Bunga J.Sharipovning "Xorazm", Tog'ay Murodning "Otamdan qolgan dalalar" asarlarini keltirish mumkin.

Shuni ta'kidlash lozimki, dialektlar adabiy tilning boyishi uchun tabiiy manbalardan biri bo'lib qoladi. 'Dialektizmlarning adabiy tilga singib ketish jarayoni dastlab qiyin kechadi, lekin badiiy adabiyotning ta'sirchan kuchi orqali bir asarda qo'llangan dialektizm keyingi asarlarga o'tadi va shu tariqa umumxalq mulkiga aylanadi va adabiy tilda o'zlashib ketishi mumkin.

Takrorlash uchun savollar:

1. Adabiy til deb nimaga ataladi?
2. Adabiy tilning yozma va og'zaki shakllariga qanday izoh berasiz?

3. Tayanch dialekt tushunchasiga izoh bering.

4. Dialektizm deb nimaga aytiladi?

Tayanch tushunchalar:

Adabiy til [literary language] – me'yorlashgan til.

Adabiy tilning shakllari [forms of literary language]- adabiy tilning yozma va og'zaki shakllari.

Tayanch dialekt [basic dialect]- adabiy tilga biror jihatdan, ya'ni fonetik yoki morfologik jihatdan asos bo'ladigan dialekt, sheva.

O'lik til [dead language]- muomaladan chiqqan til.

Mustaqil o'rganish uchun mavzu

O'zbek tilining dialektal bo'linishi (O'zbek shevalarining tasnifi).

Reja:

1. O'zbek shevalarini tasnif qilish tamoyillari.

2. K.K.Yudaxin, E.D.Polivanov, A.K.Borovkov, V.V.Reshetov tasniflari.

3. O'zbek: dialektologlari.

Matn

1. *O'zbek shevalarini tasnif qilish tamoyillari.* O'zbek shevalari asosan 20-30 yillardan boshlab, ilmiy asosda o'rganila boshlandi va uning dastlabki tasniflari paydo bula boshladi. Inkilobgacha bo'lgan davrda V.Nalivkin, M.Nalivkina, A.Starчевskiy, A.Vishnegorskiy, Z.Alekseev, N.Ostroumov, T.Giyosbeko'ylar jonli til faktlari asosida o'zbek tili lug'ati, qisman fonetik va morfologik xususiyatlarini yoritgan ishlarni amalga oshirganlar. Ularni sof dialektologik ishlar deb ham, adabiy til faktlari deb ham qarash qiyin, lekin inqilobdan keyingi yillarda o'zbek adabiy tiliga asos bo'ladigan sheva va dialektlarni aniqlash, milliy tilning imkoniyatlarini belgilash shiori bilan o'zbek shevalari keng miqyosda o'rganila boshlandi. Shu jarayonda o'zbek shevalari tasnif qilindi.

O'zbek shevalarini tasnif qilishda bir necha tamoyillardan foydalaniladi. Ular quyidagilar:

-o'zbek (turkiy) tiliga xos bo'lgan unli va undosh tovushlarning mavjudligi yoki amalda bo'lishi;

- ma'lum fonetik qonuniyatlarga amal qilishi, jumladan singarmonizm va umlaut.

-tarixiy qatlamga oid leksik birliklarning miqdori, o'zlashgan qatlam so'zlarining ishtiroki.

-o'zbek shevalariga qarindosh va qarindosh bo'lmagan til va

shevalarning ta'siri.

-shevaning asosiy xususiyatini belgilovchi xarakterga ega bo'lgan tovush yoki fonemaning tarqalish darajasi.

-so'zning fonetik strukturasi va boshqalar.

O'zbek shevalarini tasnif qilishda bir qator olimlar qatnashgan. O'zbek shevalarini professor I.I.Zarubin tasnif qilishga harakat qilgan va uning Xiva, Farg'ona, Toshkent va Samarqand-Buxoro kabi to'rt guruhga bo'linishini ta'kidlaydi, lekin ularga xos bo'lgan asosiy tamoyillarni bayon qilmaydi va hatto «j»lovchi va shimoliy o'zbek shevalari uning e'tiboridan chetda qoladi.

2. O'zbek shevalari tasnifi. O'zbek shevalarini dastlab professor

K. K.Yudaxin tasnif qilishga musharraf bo'ldi. U o'zbek shevalarining tojik tili bilan munosabati va singarmonizmni saqlash darajasiga qo'ra tasnif qilib, 4 ta guruhni belgilaydi:

- asl turkiy tovush tizimi va singarmonizmni saqlagan o'zbek shevalari;

- o'z tovush tarkibini qisman o'zgartirgan, singarmonizmni yo'qotgan shevalar;

- eron tili unililar tizimini saqlagan o'zbek shevalari;

- o'zbek va tojik tillarida so'zlashadigan tojik shevalari.

K.K.Yudaxin o'zbek shevalari bilan mukammalroq tanishib, uni 5 guruhga - Toshkent, Farg'ona, qipchoq, Xeva va shimoliy o'zbek shevalariga ajratadi.

O'zbek shevalarini o'rganish va ilmiy asosda tasnif qilishda professor E.D.Polivanovning ulug' xizmatlari bor. U o'zbek tili va shevalari bo'yicha 250 dan ortiq nomda yirik asarlar va ilmiy ishlarni yaratgan. Hozirgi kunda uning 150 dan oshiq ishlari e'lon qilingan. Professor E.D.Polivanov o'zbek shevalari bo'yicha «O'zbek dialektologiyasi va o'zbek adabiy tili» (1933y.), «Toshkent shevasining tovush tizimi» (1922 y.), «O'zbek tilining singarmonizmni yo'qotgan shevalari namunalarini» (1928 y.) kabi ishlari mavjud.

Professor E.D.Polivanov o'zbek shevalarining birinchi ilmiy tasnifini yaratgan. Keyingi davr dialektologlari E.D.Polivanov o'zbek shevalarini tasnif qilishda 2 tamoyil – birinchisi - metisatsiya (qardosh tillarning chatishuvi) va ikkinchisi - gibridizatsiya (qardosh bo'lmagan tillarning aralashuvi)ni hisobga olgan holda tasnif qilgan degan fikrni ilgari suradilar. Bu e'tibordan chetda qoladigan fikr emas, lekin E.D.Polivanov tasnifini metisatsiya va gibridizatsiya bilan bog'lab qo'yish mumkin emas, balki E.D.Polivanov turkiy tillar, o'zbek tili va uning eroniy tillar bilan munosabati kabi holatlarni hisobga olgan. Aslida, u deyarli barcha o'zbek shevalarini o'rganib chiqib, uning taraqqiyot tarixi, urug', qabila davri

xususiyatlarining saqlanib qolishi nuqtai nazardan shevalarni tasnif qiladi hamda o'zbek tili tarkibida uch yirik lahja mavjudligini belgilab beradi:

1. **Chig'atoy lahjasi.** Bu lahjani 7 tipga ajratadi: 1. Samarqand-Buxoro, 2. Toshkent, 3. Qo'qon-Marg'ilon, 4. Andijon-Shahrixon, 5. Namangan guruh shevalari, 6. Shimoliy o'zbek shahar shevalari, 7. Shimoliy o'zbek qishloq shevalari.

2. **Qipchoq lahjasi.** Uni bir necha tipga ajratadi: 1. O'rta Xorazm (Gurlan, Bog'ot, Shobboz) shevalari, 2. «A»lovchi qozoq-nayman, Farg'ona-Qoraqalpoq shevalari. 3. Qurama shevalari, 4. Shimoliy o'zbek (So'zoq Cho'laqo'rg'on), 5. O'rta o'zbek (qipchoq) shevalari va janubiy o'zbek shevalari (laqay, Afg'onistondagi qipchoq-o'zbek shevalari).

3. **O'g'uz lahjasi.** U 2 tipdagi shevalarni o'z ichiga oladi: 1. Janubiy Xorazm (Xiva, Yangi Urganch, Shovot, G'azavot, Xazorasp, Yangiariq) shevalari. 2. Shimoliy o'g'uz guruh, (Iqon, Qorabuloq) shevalari.

Chig'atoy lahjasiga qarashli, ayniqsa, Samarqand-Buxoro shevalarini kuchli eronlashgan shevalar deb hisoblaydi.

Professor G'ozzi Olim tasnifi. U shevalarni leksik, morfologik va fonetik xususiyatlariga ko'ra tasnif qilish lozimligini uqtirgan holda shevalarni 1) o'zbek-qipchoq, 2) turk-barlos, 3) Xiva-Urganch lahjalariga ajratadi.

O'zbek-qipchoq lahjasini qirq, jaloyir-laqay, qipchoq, Gurlan; turk-barlos lahjasini Sayram-Chimkent, Toshkent-Xos, Andijon, Namangan; Xiva-Urganch lahjasini Xiva, qarluq guruhlariga ajratadi.

Professor A.K.Borovkov tasnifi. A.K.Borovkov shevalarning fonetik xususiyatlarini hisobga olib, dastlab «a»lovchi va «o»lovchi shevalarni farqlaydi. «o»lovchi shevalarga Toshkent, Xonobod, Xos, Taqachi, Yangiyo'l, shevalarini; «a»lovchi shevalarni esa o'z navbatida «y»lovchi va «j»lovchi shevalarga ajratadi. «y»lovchilarga Chimkent, Mankent, Turkiston; «j»lovchilarga Shimoliy Xorazm, Surxondaryo, Samarqand viloyati qishloq shevalari kiritiladi.

A.K.Borovkov o'zbek tili shevalarining tarixiy taraqqiyotini hisobga olib, uni yana 4 dialektga ajratishni tavsiya qiladi:

1. O'rta o'zbek dialekti. Uni ikki guruhga - 1) O'rta O'zbekiston shevalari: Toshkent, Samarqand, Buxoro, Farg'ona va boshqalar; 2) Shimoliy o'zbek shevalari: Chimkent, Sayram, Jambul, Marki va boshqalar.

2. Shayboniy o'zbek yoki «d»lovchi dialekti.

Bunga Samarqand, Buxoro, Surxondaryo, Ohangaron vodiysi, Shimoliy Xorazm va Farg'ona vodiysidagi «j»lovchi shevalarni kiritadi

3. Janubiy Xorazm dialekti. Bunga Xonqa, Xazorasp, Shovot,

Yangiariq, Gazovot, Sho'rxon kabi shevalarni kiritadi.

4. Alohida gruppaga shevalarga 1) Qorabuloq, Iqon, Mankent; 2) umlautli shevalarga (Namangan)ni kiritadi.

Professor V.V.Reshetov tasnifi (tasnif to'liq keltirilmogda).

Hozirgi O'zbekiston territoriyasida mavjud bo'lgan o'ziga xos etnogenetik protsess hamda qardosh va qardosh bo'lmagan xalqlar tilining bir-biriga ta'siri o'zbek tilining juda murakkab dialekt kompleksini vujudga keltirdi. Tarixiy-lingvistik jihatdan bu kompleks uchta komponentdan iborat:

1) shimoli-garbiy gruppaga – o'zbek tilining qipchoq lahjasi. Bu gruppaga o'zbek tilining qipchoq shevalari; territorial yondosh qozoq, qirg'iz va qoraqalpoq tillari kiradi.

2) janubi-g'arbiy gruppaga – o'zbek tilining o'g'uz lahjasi. Bu gruppaga territorial yondosh turkman tili taalluqlidir.

3) janubi-sharqiy gruppaga - bu gruppaga qarluq-chigil-uyg'ur lahjasini tashkil qiluvchi ko'pchilik o'zbek shahar shevalari, hozirgi o'zbek adabiy tili va eski o'zbek tili; qardosh turkiy tillardan esa yangi uyg'ur tillari kiradi. Mazkur lahjaga kiruvchi shevalarning ko'pchiligi uchun shu narsa xarakterliki, ular tojik tili bilan juda qadimdan aloqador.

Bundan ko'rinadiki, o'zbek tilining dialekt kompleksi haqiqatan ham murakkab bo'lib, u O'rta Osiyo va Qozog'iston territoriyasidagi xalqlar tilining kichik lingvistik xaritasini eslatadi.

Tarixiy-lingvistik faktlar ko'rsatganidek, O'rta Osiyo va Qozog'iston territoriyasida mavjud bo'lgan uchta (qipchoq, o'g'uz, qarluq-chigil-uyg'ur) til birligi o'zbek tili sostavida ham xuddi shunga mos uch lahjaning (qipchoq, o'g'uz va qarluq-chigil-uyg'ur lahjalarining) mavjud bo'lishiga olib kelgan.

I. Qipchoq lahjasi.

O'zbek tilining qipchoq lahjasi har xil turkiy urug'-qabila gruppaga vakillarini o'z ichiga oladi. Bular orasida *qipchoq, nayman, qangli, mitan, laqay, uyshun, qoraqalpoq, tama, qishliq, ongut, qiyot, durman, arg'in, uyg'ur* kabi ko'pgina urug'lar mavjud.

Qipchoq lahjasiga taalluqli shevalar juda katta territoriyaga tarqalgan. O'zbekistonning barcha viloyatlarida mazkur lahja vakillarining borligi ham bu fikrning to'g'ri ekanligiga dalildir. Haqiqatan ham qipchoq lahjasining vakillari Toshkent viloyatining Ohangaron vodiysidagina emas, hatto Fargona, Andijon viloyatlarida ham yashaydilar. Sirdaryo, Samarqand, Buxoro, Qashqadaryo, Surxondaryo va Xorazm viloyatlari aholisining ko'pchilik qismi ham qipchoq lahjasining vakillaridir. Bugina emas, o'zbek tili qipchoq lahjasining shevalari Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston respublikalari territoriyasida ham bor.

O'zbek tilining qipchoq shevalari faqat dialektologlar uchungina emas, balki folkloristlar uchun ham juda qiziqarli materiallar beradi. Avlodan-avlodga o'tib kelgan juda boy xalq og'zaki ijodi, xususan, qahramonlik eposi o'zbek xalqining milliy g'ururi hisoblanadi. Shu sababli aksariyat qismi qipchoqlardan bo'lgan o'zbek xalq baxshilarining hayoti va ijodini o'rganish o'z navbatida qipchoq shevalarining xarakterli til xususiyatlarini har taraflama tadqiq qilishni taqozo etadi. Shu bilan bir qatorda, qipchoq lahjasi o'z fonetik va leksik-grammatik xususiyatlariga ko'ra o'zbek adabiy tili normalaridan ham ko'p jihatlari bilan farq qiladi.

O'zbek tilining qipchoq lahjasi lingvistik jihatdan bir qator xususiyatlarga egaki, bulardan eng muhimlari tubandagilardir:

Fonetik xususiyatlar:

a) kontrast juft unililar [y-y, o-o, y-u, a-a] ning mavjudligi va buning natijasida singarmonizmning saqlanishi;

b) so'z boshida kelgan yuqori-o'rta ko'tarilishdagi unililarning diftonglashuvi: ^ue, ^oo, ^oo;

d) *uym*, *buytm* kabi so'zlarda -*uy* diftongli birikmasining ishlatilishi;

e) qisqa-cho'ziq unililarning farqlanmasligi. (Bu shevalarda undosh tovushlarning tushib qolishi hisobiga bo'ladigan ikkinchi darajali cho'ziqliklargina bor);

f) so'z boshida *й* undoshining *дж*(dj) undoshiga o'tishi, ya'ni *й*-lashish emas, balki *дж*-lashish [й>дж] holatining mavjudligi: *джол*<*юл*, *джатан*<*юатан*;

g) g'>v o'tishi: tag' >tav, ag'ыз>avыз;

h) g'>й, g>й o'tishi: *уйг'ын*>*дужьйын*, *тегдъ*>*туйдъ*, *сыгър*>*сыйр*;

i) unililar o'rtasida p, k, q undoshlarining jaranglilashishi: qap>qabi, ek>egъn, chiq>chъg'ър;

j) so'z oxirida k, q undoshlarining tushib qolishi: *sarъq*>*sarъ*, *kъchkъk*>*kъchъ*;

k) so'z boshida h undoshining ortishi: *aiivan*>*haiivan*.

Qipchoq lahjasining shevalari o'z fonetik belgilariga ko'ra dj-lashgan bo'lib, ularning ko'pchilik qismi esa a-lashgan, ya'ni a unlisi bo'lgan so'zlar o'z intakt formasida o'sha unlini saqlagan (masalan, *ata*, *bala*||ad. orf. *ota*, *bola*). Biroq qipchoq shevalari orasida ъ-lashgan shevalar (Samarqand viloyatidagi qozoq-nayman shevasi, Farg'ona-qoraqalpoq shevalari, Ohangaron vodiysidagi qurama shevalarining bir qismi) ham borki, ularda ham xuddi o'zbek tilining shahar shevalaridagi kabi qadimgi turkiy a unlisi ъ unlisiga o'tgan (a>ъ - ъta, ъla va boshqalar).

Morfologik xususiyatlari: a) Qaratqich va tushum kelishiklari affiksida -n//d//t tovushlarining almashinishi: -*nyng*//*nyng*, -*dyng*//*dyng*, -*tyng*//*tyng*, -*ny*//*ny*, -*dy*//*dy*, -*ty*//*ty*.

b) shaxs olmoshlarining jo'nalish kelishigi shakli *mag'an, sag'an, ug'an;*

v) hozirgi zamon davom fe'lining *-джатыр* bilan yasalishi: *baradoжатыр;*

g) kelasi zamon sifatdoshining *-тыг'an* bilan yasalishi: *kelatyг'an* (qozoq: tin).

II. O'g'uz lahjasi.

Xorazmning janubiy qismidagi bir qancha shevalar o'zbek tilining o'g'uz lahjasiga taalluqlidir. Xorazmdagi Xiva, Xonqa, Shovot, Hazorasp, G'azavot, Yangiariq, Sho'raxon, Urganch singari aholi yashaydigan punktlarda, shuningdek Toshhovuz va To'rtko'l shaharlarida ham o'g'uz lahjasining vakillari juda ko'p.

Shimoliy o'zbek (Turkiston-Chimkent) gruppasi shevalari (Qorabuloq, Mankent, Qoramurt, Iqon) ham, shubhasiz, o'g'uz elementlarining ishtirokida shakllangan. Mazkur lahja vakillari respublikaning boshqa tumanlarida (masalan, Jizzax yaqinidagi Bog'don qishlog'ida) ham uchraydi.

O'g'uz lahjasining eng muhim o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardir:

Fonetik xususiyatlar: a) o'zbek tili qipchoq shevalaridagi kabi kontrast juft unlilarning mavjudligi;

b) qisqa va cho'ziq unlilarning farqlanishi, ya'ni turkman tilidagi kabi qadimgi turkiy cho'ziq unlilar (birinchi darajali cho'ziq unlilar)ning mavjudligi: at (hayvon)

-a: d (ism), ot (o'simlik) - o:t (olov);

v) so'z boshida t va k tovushlarining jaranglilashishi: *дыл* (ad. orf. til), *gəl* (ad. orf. kel);

g) k va g undoshlarining maksimal yumshoqligi;

d) "bol" fe'lining boshidagi b undoshining tushib, "ol" tarzida talaffuz etilishi (*bol>ol*) va boshqalar.

Morfologik xususiyatlar: a) Qaratqich kelishigi affiksining *-ung//yng* formasida ishlatilishi: *atyng bashi* \ad. orf. otning boshi;

b) jo'nalish kelishigi affiksining *-a//ə* formasida qo'llanishi: *атыма* \ad. orf. otimga;

v) kelasi zamon formasining *-джақ//джэк* affiksi bilan qo'llanishi: *gələджэк;*

g) istak fe'li formasining *-ль//ль* affiksi bilan ishlatilishi: *gələль;*

d) bərsənə (ad. orf. bersangchi) tipidagi buyruq fe'li formalarining mavjudligi va boshqalar.

O'g'uz lahjasi shevalar miqdoriga va shu lahjada so'zlovchi aholi soniga ko'ra o'zbek tili dialekt kompleksida (boshqa lahjalarga nisbatan) oxirgi o'rinda turadi.

III. Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi

O'zbek tilining qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi shahar shevalarini va ularga yondosh bo'lgan shahar tipidagi qishloq shevalarni o'z ichiga oladi.

Mazkur dialekt birligining shakllanishi XI asrdagi Qoraxoniylar harakati bilan bog'langan.

Tarixiy jihatdan qarluq-chigil-uyg'ur til birligiga Namangan, Toshkent, Andijon va O'zbekistonning boshqa tumanlaridagi yirik punktlar aholisining shevalari taalluqlidir.

Bu lahjaning shevalari O'zbekistan territoriyasidan tashqarida ham ko'p tarqalgan. Masalan, Qozog'iston territoriyasidagi Turkiston, Chimkent, Sayram, Qorabuloq, Qoramurt, Iqon, Markent; Qirg'iziston territoriyasidagi O'sh, Jalolobod, O'zgan va boshqalar shular jumlasidandir. Bu lahjaga oid sheva vakillarini Afg'onistonda ham uchratamiz. Ma'lumki, 1630 yillarda o'zbek urug'laridan qatag'onlarning bir qismi Shoshdan (Toshkent vohasidan) Afg'onistonga ko'chib ketganlar. O'zbek shevalarini klassifikatsiya qilgan tadqiqotchilar bu lahja shevalarini turli gruppalarga kiritganlar, Holbuki, mazkur shevalar o'rtasidagi genetik va til jihatdan yaqinlik faqat tarixiy plandagina emas, balki hozirgi paytdagi holatida ham - fonetikada ham, leksikada ham, ba'zi grammatik formalarda ham ko'zga yaqqol tashlanadi.

Uyg'ur tiliga xos bir qator tipik xususiyatlarning, qisman "umlaut"ning mavjudligiga qarab Namangan shevasi, xususan, Namangan atrofidagi ba'zi qishloq shevalari, masalan, Uychi shevasi alohida o'rin tutadi. Shu narsa shubhasizki, hozirgi paytda "umlaut" mavjudligiga qarab xarakterlanadigan shevalar territoriyasi, o'tmishda, albatta, ko'proq va kengroq bo'lgan.

Namangan shevalariga asos bo'lgan turkiy til birligini e'tiborga olmasdan turib, Andijon, O'sh kabi shevalar genezisini aniqlash mumkin emas. Shuningdek, Toshkent shevasining yuqorida ko'rsatilgan shevalarga genetik jihatdan aloqadorligini hisobga olmasdan turib, Toshkent shevasidagi ba'zi fonetik xususiyatlarning va morfologik formalarning kelib chiqishini tushuntirish mumkin emas, Modomiki shunday ekan, yagona territoriyada va yagona bir til kollektivi sostavida bir-biriga bog'lanmagan holda vujudga kelgan til hodisalari yo'q va bo'lishi ham mumkin emas. Toshkent va Jizzax shevalarining yaqinligini tasodifiy bir hol deb bo'lmaydi, shuningdek Qarshi, Toshkent va Namangan shevalari o'rtasidagi o'xshash fonetik hodisalarning mavjudligini faqat til taraqqiyotining umumiyliги bilangina izohlash mumkin. Iqon-Qorabuloq, ayniqsa, Chimkent-Sayram tipidagi shevalar ham shu umumyo'ldan chetda qolgan emas. Chunki bu shevalar eski o'zbek yozuv tili bilan, shuningdek Toshkent va Namangan tipidagi shevalar bilan mustahkam

aloqadordir. Faqat mazkur shevalarning ayrimlarigina o'g'uz tili elementlarini ma'lum darajada saqlaganligi bilan Toshkent, Namangan tipidagi shevalardan farqlanadi, xolos. Samarqand-Buxoro-Xo'jand gruppasi shevalarining turkiy zaminini ham qarluq-chigil-uyg'ur til birligi tashkil etadi, lekin bu shevalarning tarkibiy qismida tojik tili qatlamining minimal ustunligi va ikki tillilik saqlangan. Shu sababli mazkur shevalar bilingvizm prosessini, prinsipial bir-biridan farqlanadigan til sistemalarining o'zaro ta'sir protsessini o'rganish nuqtai nazaridan juda qiziqarlidir. Mazkur lahjaga oid shevalar (Toshkent, Jizzax Qarshi, Andijon, Namangan, O'sh, Qorabuloq, Chimkent va boshqalar) tarixiy jihatdan bitta dialekt kompleksini tashkil etadi. Umumplanda bu lahjani tubandagi gruppalariga bo'lish mumkin:

I. Farg'ona gruppasi.

1. **Namangan dialekti.** Bu dialektga Namangan shahar shevasi va shahar tipidagi Namangan atrofidagi shevalar (masalan, Uychi va boshqalar) taalluqlidir (Namangan atrofidagi qipchoq shevalari, tabiiyki, bu dialektga kirmaydi.).

Mazkur dialektga oid shevalar uyg'ur tiliga maksimal darajada yaqinligi bilan xarakterlanadi.

2. **Andijon-Shahrixon dialekti.** Bu dialektga Andijon shahar shevasi, Shahrixon shevasi va Andijon viloyatidagi boshqa bir qator shevalar kiradi.

3. **O'sh-O'zgan dialekti.** Bunga O'sh, O'zgan, Jalolobod va shu tipdagi boshqa shevalar taalluqli bo'lib, ular uchun janubiy qirg'iz shevalari bilan bo'lgan metisatsiya xarakterlidir.

4. **Marg'ilon-Qo'qon dialekti.** Bu dialektga Marg'ilon, Farg'ona, Vodil, Qo'qon va boshqa shu tipdagi shevalar kiradi.

II. Toshkent gruppasi.

Toshkent dialekti. Bunga Toshkent shahar shevasi, Toshkent viloyatidagi qipchoq shevalaridan boshqa shahar tipidagi shevalar, masalan, Piskent, Parkent, Qoraxitoy va boshqalar taalluqlidir.

III. Qarshi gruppasi.

1. **Qarshi dialekti.** Bu dialektga Qarshi, Shahrizabz, Kitob, Yalqinbog' va (qipchoq shevalaridan tashqari) Qashqadaryodagi shu tipdagi shevalar kiradi.

2. **Samarqand-Buxoro dialekti.** Bunga Samarqand, Buxoro, Xo'jand, Farg'ona vodiylaridagi Chirchik, Qashqadaryodagi Koson va shu tipdagi boshqa shevalar kiradi (o'g'uz va qipchoq tillariga taalluqli shevalar bu dialektga kirmaydi). Bu dialekt tojik tili bilan qashqadaryodagi ko'ra hamda har xil formalarda bilingvizmni saqlashga qaratilgan xarakterlanadi.

IV. Shimoliy o'zbek gruppasi.

1. **Iqon-Qorabuloq dialekti.** Bunga Iqon, Qorabuloq, Mankent, Qoramurt va boshqa ba'zi shevalar taalluqli bo'lib, ular o'zining tarkib topish prosessida avvalo o'g'uz, keyinchalik esa qipchoq tili elementlari bilan aralashgan.

2. **Turkiston-Chimkent dialekti.** Bu dialektga Turkiston Chimkent, Sayram va shu tipdagi boshqa shevalar kiradi. Mazkur dialekt o'g'uz til elementlarining kam bo'lishi, biroq Janubiy Qozog'iston shevalari bilan metisatsiyaga kirganligi sababli qipchoq til elementlarining ko'proq bo'lishiga qarab Iqon-Qorabuloq dialektidan farq qiladi.

Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasiga kiruvchi shevalar lingvistik jihatdan o'zlariga xos bir qator xususiyatlarga egaki, bulardan eng muhimlari tubandagilardir:

Fonetik xususiyatlar : a) ch/sh undoshlarining almashinishi: Toshk., Marg'., And., Namang. *tʊsh/chʊsh* (tish); Toshk. *ch(ʊ)shlʌ//uyg'* (Qashg'.,) *ch(ʊ)shlʌ* (tishla); Toshk. *tʊshʌ//chʊshʌ//uyg'*. *chʊshʌ* (tushdi);

b) o'zak va affikslarda q-k//g'-g undoshlarining saqlanishi. Masalan, uyg'. *tʌrʊg'//tʌrʊq* (tariq), *sʌrʊq* (sariq), *achʊq* (ochiq), *yryg'*; Toshk. *kʌttʊg'* (qattiq), *tʌrʊg'* (taroq), *ortʊg'* (o'rtoq), *qʊshlʊg'ʌq/ /qʊshlʊg'ʌg'//qʊshlʊ:ʌg'* (qishloqlik); Namang. *yʊq//yʊg'* (yo'q), *belʊg* (bo'lak, boshqa), *bʊr kylyg* (bir kunlik), *belʊg'* (balj). Olmoshlarda: uyg'., Toshk., *qandʊg'//qandaq* (qanday, qandoq), *andʊg'//andaq*, *shyndʊg'//shyndaq*. *byndʊg'// byndaq* (andaq, shunday//shundoq, bunday//bundoq).

So'z oxirida g' undoshining saqlanishini qadimgi turkiy yozma yodnomalarda - orxun yozuvlarida, "Qutadg'u bilig"da, Mahmud Qoshg'ariy "Devon"ida uchratamiz. Bu xil pozitsiyadagi g' undoshining jarangsizlanib q undoshiga o'tishi haqida aytilgan ayrim fikrlardan birida bu fonetik xususiyat (ya'ni g'>q) jonli shevalardan ba'zilarining shakllanishida ta'sir ko'rsatgan eski dialektlardan biriga (ehtimol, qarluqlarga) xos belgidir deb hisoblanishi xarakterlidir;

v) turli holatlarda q//x undoshlarining almashinishi: uyg'., Toshk., Namang., *toqta//toxta*, *toqsan//toxsan*, *baqtyq//baxtyq*

g) l//n undoshlarining almashinishi: uyg'. *kʊnʌk//kʊlʌk//Toshk. kʊnʌk\kʊlʌk\ kʊnʌj*;

d) to'liq progressiv assimilyatsiya, masalan, tushum kelishigida: Toshk. *tʊzzʌ < tuzni*; *ʌshshʌ <_ oshni*; *temʌrrʌ < temirmi*; Namang. *qʊshshʌ < qushni*, *gʌppʌ <_ gʌpnʌ*, *ʌshshʌ <_ ʌshnʌ*;

e) uyg'ur tilining asosiy fonetik xususiyatlaridan biri "umlaut" bo'lib, birinchi bo'g'inda kelgan quyi ko'tarilish a//ʌ unlilarining ikkinchi bo'g'inda kelgan yuqori ko'tarilishdagi ʌ' unlisi ta'sirida ɛ unlisiga

o'tishidan iborat: at>ctb kabi. Bu spetsifik xususiyat Namangan shevasida uchrasa-da, Toshkent, Margilon shevalarida uchramaydi;

j) Namangan shevasi (xuddi uyg'ur tilidagi kabi) tovushlarning tushishi va tor unililarning qisqaligi bilan xarakterlansa, bu xususiyat, qisman bo'lsa-da, Toshkent shevasida ham mavjud, masalan, qiyos qiling: Toshk. Namang. ədəmlə keldələ, bəzə>bzə, sələ>slə; Toshk. бəryvdətm>бəry:dətm>бəryp edətm; Namang. бəry:dətm.

Fonetik xususiyatlariga ko'ra qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi й-lashgan shevalardir. Shahar shevalari va ularga territorial yondosh bo'lgan qishloq shevalari дж-lashgan gruppaga taalluqli.

Morfologik xususiyatlar: a) Toshkent, Namangan, Andijon, Marg'ilon, Qo'qon shevalarining barchasida ham ot turlovchi qo'shimchalardan -nъ affiksi (fonetik variantlari bilan) ham qaratqich, ham tushum kelishigini ifoda etadi. Qaratqich-tushum kelishigi affiksining fonetik variantlariga ko'ra bu shevalarni ikki gruppaga ajratish mumkin:

A. -nъ affiksi undosh bilan tugagan so'zlarga qo'shilib kelganda, uning birinchi tovushi to'liq progressiv assimilyatsiyaga uchrovchi shevalar (unli bilan tugagan so'zlarga bu affiks qo'shilganda -nъ saqlanadi). Bunga Toshkent, Namangan hamda o'z fonetik xususiyatlari jihatidan shahar shevalariga yaqin turuvchi ba'zi qishloq shevalari kiradi: Misollar: Toshk. tyzzb<tuzni, tmmъ<tomni, gəppъ<gapni; Namang. ɔttъ<otni, ɔellъ<tolni. qiyos qiling, tushum kelishigi: Toshk., Namang. ɔttъ (otni); qaratqich kelishigi: ɔttъ (boshi).

B. Tushum-qaratqich affiksidagi -n//d//t tovushlarining almashinishi bilan xarakterlanadigan shevalarga Andijon, Marg'ilon, Qo'qon gruppasi shevalari kiradi. Mana shu xususiyatlariga ko'ra mazkur shevalar o'zbek tilining qipchoq shevalariga yaqinlashadi. Qiyos qiling: And., Marg'., Qo'qon. ɔtəssəb kordə, ɔshə məzəssə, ɔldə kestə;

Mazkur shevalar gruppasi hozirgi zamon davom fe'lini ifodalovchi ikki morfologik belgiga ega:

I) -vət va uning fonetik varintlari: -vət, -vat, -yt; Toshkent va unga yaqin bo'lgan qishloq shevalarida, masalan, Parkentda -vət; Qiyos qiling: Uychi. -vət, Namang. -yt.

Quyidagi paradigmalarni qiyos qiling:

Toshkent paradigmasi:		
	birlik	ko'plik
I	כרכרמən > כרכרממən	כרכרממב > כרכרממבב
II	כרכרסən > כרכרססən	כרכרססב > כרכרססבב
III	כרכרטב	כרכרטבב

Namangan paradigmasi:	
birlik	ko'plik
I <i>qʷlyttʷmən</i>	<i>qʷlyttʷmʷz</i>
II <i>qʷlyttʷsən > qʷlyssən</i>	<i>qʷlyttʷsʷz</i>
III <i>qʷlyttʷ</i>	<i>qʷlyttʷ</i>

Uyg'ur paradigmasi:	
birlik	ko'plik
I <i>qʷlʷvatʷmən</i>	<i>qʷlʷvatʷmʷz</i>
II <i>qʷlʷvatʷsən</i>	<i>qʷlʷvatʷsʷz</i>
III <i>qʷlʷvatʷdy</i>	<i>qʷlʷvatʷdy</i>

Bu formalarning genetik jihatdan birligi, ya'ni bir manbadan kelib chiqqanligi aniq ko'rinib turibdi. Toshkent va Namangan formalari *qʷlʷvatʷmən* formasining keyingi fonetik rivojidirki, buni Toshkent va Namangan shevalarida uchraydigan oraliq variantlar ham isbotlay oladi. Masalan, Toshkent oblastining Parkent shevasida *qʷlʷttʷm* va *qʷlʷttʷmən* kabi bir ma'noda qo'llaniladigan formalarni uchratamiz.

Namangan formasi *-yt* fonetik qonuniyatlar asosida o'zgargan bo'lib, u aslida *-vat* affiksiga borib taqaladi. Bu formaning evolyutsiyasi quyidagicha bo'lgan: *-vat>-vot>-ot>-yt*. Namangan shevasida *qʷlyttʷ* formasi bilan baravar qo'llanadigan *qʷlottʷ* formasi (*qʷlyttʷ* formasining oraliq fonetik varianti)ning mavjudligi fikrimizning dalilidir. *-vat* affiksining rivoji Namangan shevasidagidek *-vat>-vot>-at>-ut* yoki Toshkent shevasidagidek *-vat>-vot>-vʷt* yo'li bilangina emas, balki Uychi shevasidagidek (umlaut hodisasi bilan izohlanadigan) *-vat>-vʷt* shaklida ham yuz bergan;

2) *-яp* formanti Farg'ona vodiysidagi, barcha shahar (Andijon, Marg'ilon, Qo'qon va boshqa) hamda o'sha shaharlarga yaqin bo'lgan qishloq shevalariga xosdir. Tubandagi paradigmalarni qiyos qiling:

birlik	ko'plik
I <i>qʷlʷjərtʷmən > qʷlʷjərrʷn</i>	<i>qʷlʷjərtʷmʷz > qʷlʷjərrʷs</i>
II <i>qʷlʷjərsən</i>	<i>qʷlʷjərsʷz</i>
III <i>qʷlʷjərtʷ</i>	<i>qʷlʷjərtʷ</i>

Farg'ona paradigmasiga (Namangan shevasidan tashqari) **-йар** formantiga borib taqaladigan **-р** affiksli Samarqand formasi ham yaqinlashadi:

	birlik	ko'plik
I	<i>qъlрman</i>	<i>qъlрmъz</i>
II	<i>qъlрsan</i>	<i>qъlрsъz</i>
III	<i>qъlрty</i>	<i>qъlрty</i>

Samarqand shevasida qayd etilgan **-р** affiksidagi ochiq **ɔ** fonemasi o'zining turg'unligi bilan xarakterlanadi. Biroq Toshkent shevasidagi **-vɔt** qo'shimchasida uchraydigan affiksali unli **ɔ** va Farg'ona varianti **-йар** dagi **a** unlisi o'zbek shevalarida turli ko'rinishlarga ega. Masalan, **-vɔt** affiksidagi **ɔ** unlisi oldingi qator unli bo'lishi ham mumkin (qiyos qiling: Uychi. **-vət**); **-йар** (Farg'ona) affiksidagi oldingi qator **ə** unlisi orqa qator **a** unlisi orasida tebranib turadi (bu holat ayniqsa boshlang'ich formada yaqqol seziladi): *keləyatər~keləyətər~keləyɔtər*. Bunday holat qipchoq shevalarida ham mavjud: *keləджатыр~keləджəтыр~keləджɔтыр* (*keləйатыр~keləйə тыр~keləйɔтыр*)

-р affiksidagi **ɔ** fonemasining Samarqand shevalarida turg'un bo'lishi unda tojik tili elementining mavjudligi bilan izohlanadi. Boshqa o'zbek shevalaridagi **ə < a >** **ɔ** holatining sababi esa boshqachadir.

Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasidagi shevalarning morfologik xususiyatlari juda kop bo'lib, ularni yana davom qildirish va har bir shevaga xos dialektal farqli xususiyatlarni ko'plab keltirish mumkin. Darhaqiqat, bu shevalarning har biri, genetik jihatdan umumiy xususiyatlarga ega bo'lish bilan birga, o'ziga xos tor dialektal ko'rsatkichlarga ham ega. Bularni o'rganish esa mazkur shevalarning tashkil topishi va rivojlanish tarixini aniqlashga yordam beradi.

Shu narsani ko'rsatib o'tish o'rinliki, Toshkent shevasida qo'llanuvchi o'tgan zamon (I shaxsdagi) *-dъmъz/-dymyz* (ad. orf. *-dik* o'rnidagi) forma bir qator yozma yodgorliklarda ham qayd qilingan. Toshk. *ɔldъmъz* (ad. orf. oldik), *berdъmъz* (bordik), *ъshdъmъz* (ichdik), qiyos qiling: Toshkent shevasida tubandagi variantlar ham mavjud: *keldy:*, *ɔldy:*, *ъshty:* (so'z oxirida ikkinchi darajali cho'ziq unli mavjud) yoki *keldyзə*, *ɔldyзə*, *berdyзə*, *ъshtyзə*. Etimologik jihatdan Toshkent formasi *-dъmъz* hozirgi o'zbek adabiy tilidagi *-dъk* (*-dik*) formasiga nisbatan birmuncha qadimiydir. Chunki bu formani Kul-Tegin sharafiga yozilgan yodgorlikda [*səzlaştumuz* (biz) – so'zlashdik, *burtumuz* (biz) - berdik *utdumuz*-(biz) etdik (qildik)], Mahmud Koshg'ariy "Devon"ida, Ibn-Muxannada,

Muhammad Solihning "Shayboniyoma"sida ham uchratamiz. Bu formaning boshlanishini, shubhasiz, Qoraxoniylar davridagi til fardisiyasidan izlamoq kerak.

O'zbek tili dialektal sostavli qardosh va qardosh bo'lmagan qo'shni tillar bilan aloqadorligini, umumiy tarzda, grammatik shakl orqali tubandagicha ko'rsatish mumkin:

Uyg'ur tili	→	I qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi		←	Tojik tili
qozoq va qoraqalpoq tillari	→	II Qipchoq lahjasi	III O'g'uz lahjasi	←	Turkman tili

Sxemada I, II, III raqamlari bilan ko'rsatilgan (nuqtali chiziqlar orqali ajratilgan) uchta lahja o'zbek tilini tashkil etadi. Darvoqe, o'zbek tili shu qayd etilgan uchta turkiy komponentning birlashuvi natijasida tashkil topgan: 1) qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi hozirgi qardosh uyg'ur tiliga yaqin bo'ib, tojik tili bilan ham etno-lingvistik aloqada bo'lgan; 2) qipchoq lahjasi qardosh qozoq va qoraqalpoq tillari bilan yaqin; 3) o'g'uz lahjasi qardosh turkman tili bilan yaqin.

3. O'zbek dialektologlari. O'zbek shevalarining o'rganilishi va tasnif qilinishida jahon ahamiyatiga molik bo'lgan professor E.D.Polivanov, mashhur professorlar K.K.Yudaxin, G'ozim Olim, A.K. Borovkov, V.V.Reshetov kabi olimlarning buyuk xizmatlari bor. Bu olimlar rahbarligida mahalliy o'zbek olimlari yetishib chiqdi. O'zbek shevalari akademik Sh.Shoabdurahmonov, professor va fan doktorlari M.Mirzaev, F.Abdullaev, S.Ibrohimov, X.G'ulomov, Y.G'ulomov, A.Aliev, A.Shermatov, A.Jo'raev, O.Madrahimov, T.Yo'ldoshev, N.Rajabov, X.Doniyorov, T.Nafasov, Q.Muhammadjonov, Y.Ibrohimov va boshqa olimlarimiz tomonidan tadqiq etilgan. Bu professor va fan doktorlari bilan birga 50ga yaqin fan nomzodlari, dotsentlar o'zbek shevalari bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borganlar va olib bormoqdalar. Bu olimlar ishlari tufayli o'zbek dialektologiyasi fan sifatida shakllandi va deyarli barcha lahja va shevalar sinxronik tarzda o'rganib chiqildi, lug'atlari tuzildi.

O'zbek dialektlari hamon tadqiqot ob'yekti bo'lishi mumkin, ya'ni endilikda o'zbek shevalarining barcha masalalari bo'yicha nazariy muammolar: o'zbek shevalari fonologiyasi, turkiy dialektologiya, etimologiya, turkiy tillar bilan qiyosiy jihatlardan o'rganilishi kerak. Bu kabi masalalarning o'rganilishi o'zbek tilshunosligini yanada boyitishga xizmat qiladi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Shevalar qanday tamoyillar asosida tasnif qilinadi?
2. O'zbek shevalari kimlar tamonidan tasnif qilingan va ulardagi farqlar nimalardan iborat?
3. Qaysi o'zbek dialektologlarini bilasiz va ular qanday tadqiqot ishi olib borishgan?

Tayanch tushunchalar:

Shevalarni tasnif qilish[classification of dialect] - shevalardagi o'xshash va noo'xshash xususiyatlarni hisobga olib, ularning guruhlarini belgilash.

Metisatsiya [metisation]- qardosh tillar va shevalar chatishuvi.

Gibridizatsiya[hubridization] - qardosh bo'lmagan til va shevalarning aralashib ketishi.

II bo'lim

Amaliy mashg'ulotlar uchun materiallar (shevalardan yozib olingan matnlar)

Қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжаси Toshkent shevasi

Мән озъм ескъ бз:взмән. Хззър онуч сотъх йеръм бз: Йәрмъ тзк, йәрмъгә мевәлй дәрәллә ескәмән. Әлмә-пәлмә, иж-пж дьгәндәй – хәммәсә бз: Әзгънә сәзъ-пәйзә, кәртъшкәйәм ескәмән, йегулувгә йәрәшә. Бәллә дәләдә ышләшәдъ. Қарып қәдъм, қәдъм мәнәм дәләдә ышләр-ьдъм. Хззър тэмэрқәгә ескән нәрсәләргә, тәккә кәрәп турәмән. Джъм турьболәдъ дьйсмъ, ышләп оргәнгән эдәмгә. Йәздә дәлә бзгәдә кәрәвулчълйәм қләмән, бәлләгә йәрдәм босън дьп. Ышкьп қъмьдләп тургәнгә нъмә йессын. Қымьдләсәнг қър эшәсэн дьйшкән. Кельң сьзгә бз:дәрчълйәдән гәшър-берәжлй. Бз:нйәм джә ыш коп блләдъ. Ертә кохләм тж эьләдъ, шорәсә осып кетмәстән. Пәйәлә сьнгән, бәгәзлә чушълп кеткәм босә, ышкәм, бәшкәттән ышләнәдъ. Бу шундә: боләдъ; сьнгән пәйәнь эп тәшәп оннъгә йәңгъ пәйә қойьләдъ, кегьн пәйәлә егьп ышкәм қълнәдъ. Пәйәгә йсмбәшләтьп бәгәз бәйләнәдъ. Бәгәззъ ьстәй мьнәм бәйлйвуз. Тәллъ ыңгьчкә нәвдәсьнь ьстәй дьйвуз. Кегьн тәккә ышкәмгә котәрәвуз. Нәвдәләрнь тәрәп, чьптәмьнәм бәгәзгә бәйләп қойәвуз. Йәздә тж осып, ышкәммъ орәп кеткәндә х'әмтзв (< хсмтжк) қъләвуз. Бомәсә нәвдә пышмьй қләдъ, узьмәм бемәзә боләдъ. Х'әмтзв қьгәндә кун йәхшъ чушәдъ. Нәвдәйәм пышәдъ, узьмәм шьрәль боләдъ. Кун йәхшъ чушьшьйчун бәйләнъ йульп тәшләшшъ хсмтзв дьйвуз. Узьм пышкәндә ышкәммъ устьгә бзғғ ортәсьгә хзвәзә қъләвуз. Хзвәзәдә

отъръп кушшь коръйвуз. Йэздэ тут пышьгьдэм бэшлэп кэрэйалэ:, чугурчу: келэдъ. Коръп турмэсэң узыммь шгыльп кетэдъ. Тэртэрэй чэлсэң кэчэдъ. Энув кэттэ йэңнэ:гэйэм қонңырэ: қып қойэмэн, куш коръшкэ. Қонңырэ :нъ пэкърден қыләмэн. Пэкъррь ычыгэ бьттэ темъррь эсылтъръп бэйлэп, пэкъррь йэңнэ:нъ учыгэ эсып қойэмэн. Ычыдэгъ темьргэ кэнэп бэйлэп хэвэзэгэ тэртъп келэмэн. Хэвэзэдэн туръп кэнэппь тэртъп кэсэм, дэрэң-дуруң қып кетэдъ, куш бэлэсь йолэп корсынчъ. Хэвэзэдэ йэтэмэн, кушшь эвэзь кесэ, йэткэн джэйьмдэ кэнэппь тэртъп қойэмэн, қонңырэ: джэрэнлэп кетэдъ, куш бэқкэ йолэмьйдъ. Кечэсьйэм хэвэзэдэ йэтэмэн. Йэззэ ыссық дым кечэлэръйэм оттэ (<у ерда) гър-гър шэмэл. Хэвэзэдэ йтшышгьйэм гэштъ бэр. Бу йыл йэздэ бэр келъйлэ. Хэвэзэгэ джэй қы-берэмэн, ошэндэ былэсс хэвэзэнь гэштънь. Ертэлэп ыккы-вэш шэкэрэнгулль (тож. шакар ангур) сувгэ сеп, муздэй қып беръй, кэрсыллэтъп йеп коръң, ошэндэ былэсс бэғгъ, узыммь хэсьйэтънь. Узым джэньвэрэм мьң-бэр дэрткэ дэвэ. Е, рэстэнэм ньмэ дьвэтувдым. Хъ, бэ:дрчълъйгэ кесэв (< келсак), куздэ узымлэ узып эльңгэндэн кегън тэккы комъш керэй. Комъшдэн элдън узыммь зэңгъ, нэвдэлэрънь ышкэмдэн чушьръп хэсьлэсэз нэвдэлэ кесып тэшлэнэдъ. Кегън қонңы: қыльнэдъ. Узыммь нэвдэлэрънь йыгып бэйлэп қуйышшь қүндэ: дьйвуз. Қонңы: қыгэндэ узыммь нэвдэлэръ йэткэзып, узун қып нэвдэмьнэм бэйлэп қойыладъ. Кегън устыдэн бэрдъ йэпсэйэм бұладъ, турпэ: йэпсэйэм боладъ. Мэн бэрдьгэ комэмэн. Энув кэлэвэттэ устыдэгъ тэж эймэқъ. Унъ коммьймэн, оргэнгэн, қыштэйэм турвурэдъ. Энувнъйэм эймэқъ қымэқчъмэн. Джэйдэнь устыга чықэрвэрэмэн. Ошэнь устыдэ сеп йэтурсым, хэвльгэйэм сэйэ берэдъ. Келгусъ йыл мэмбъ қырмакэнь пэрхыш қымэ: чъмэн, пэрхыш қып копэйтърэмэн. Мундэнэм бьттэ соръ қып қуйы, йэхшь турэдъгэн узым, мэгъзыйэм кэттэқорғынныкыдэн қыльшмьйдъ. Қыләмчэсьдэн сызгэйэм бьттэ екып беръй, бэхэнэмьнэм узымлъй боп кэлэсс, узымлъй ойгэ ньмэ йессын, о :лым.

Farg'ona shevni

Эртақлар

Бэр кун девэняй Мэшрэн сэхрэгэ сэйл эткэнь чыккэмьдъ. Сэхрэдэ бэрэйэтъп этрэпъйэ кэресэ бэр дейкэн қош хэйдэйэткэньмьш. Дейкэн қош хэйдэрэкэн-у, Мэшрэнпъ йэзгэн гээллэръдэн бэръпъ бузып куйлэйэткэньнь ешьтыптъ. Дейкэн хэйдэлгэн шудгэрнь мэлэ бэсып өткэч, Мэшрэбъ девэне мэлэ бэсылгэн йердъ эйэк вэ қоллэръмьнэн бузыптъ. Бунъ коргэн

дейкэн, „д:д-пэрийт“ кълп: „ей девэнэй Мэшрэл, не сэвэпдуркым, мэнъ мэлэ бэскэн йерьмь бузэсэн?“ - депт; унгэ джэвэбэн девэнэй Мэшрэл „сэнъ мэлэ бэскэн йерьинь шул сэвэптэн буздьмкь, мэнъ йэзгэн гэээльмь бузьп айтурсэн“, - депт.

Дейкэн Мэшрэптэн узр сорэпт.

Кунлөрдэн бър кун ылэн эрьгэ шундэй депт: дунйдэ нъмэнъ етъ шьрын экэнлыгънъ сорэп, дунйдэгъ бэрчэ етлардъ тэтып кельштъ буйьрыпт. Эръ кетыпт. У дунйэнь эйнэлып бугън етлардъ тэтып, кечыгъп қлгэч, қлдьргъч уннэн хэбэр элыш учун йолгэ чькыпт. Йолдэ эрьгэ дуч кельп уннэн сорэпт: „дунйдэ нъмэнъ етъ шьрын экэн“, - деп сорэгэч, эрь айтыпт: дунйдэгъ бэрчэ етлардэн эдем етъ шьрын экэнънъ айтыпт. Қлдьргъч эрынъ „тыльинъ чькар бър опэй“, - депт. Эръ тыльнъ чькэргэн экэн тыльнъ чышлэп, узып элыпт.

Эръ сэжов хэлдэ ылэндъ элдыгэ бэрыпт. Бэрып ылэн эрьдэн сорэпт. Эръ гунғыллап джэвэп айтэлмэпт. Қалдыргъч айтыпт: „дунйдэгъ бэрчэ йэхшъ етлардэн курбэқэнъ етъ шьрын экэн, дьйэпт“, - депт. Шуннэн буйэн ылэниъ йемьшь курбэқэ етъ болып қлыпт.

Борь бълэн тулкь экэлэсь джэ: қэлын дос большыпт. Улэр бър кун бър дэштэ кетэйткэнлэрьдэ джэде қэннэлэрь эчқэлып, нъмэ қылышынъ бълшмэстэн у йсқ – бу йсқлэригэ қрэшсэкь, узэқтэ бър бэг (бэх) корьныпт – корғэндъ ьчэдэ. Унгэ йэкьн бэрышыпт, йэкьн бэрышып узьм оғылтх қэлмэхчъ вольшыпт. Қрэшсэкь, корғэн джэде бэлэтэкэн. Нъмэ қылышынъ бълшмэстэн қрэшсэ эмьзый тургэнэкэн. Шу эмьзыйдэн бър бэлэ қылып қысылып йэтып отышыпт – экэлэсь, шундэ тулкь борьгэ бър гэп айтыпт: „Узьмлэр хоп пышыпт – йетылып, узьмдъ шундэй ййилткькь тойып буннымьздэн чькып кессьн“, - дыпт. Рэ:сэ узьмдъ экэлэсь ййидъ. Тулкь шундэ хыйлэ ьшлэтыпт. Хыйлэ ьшлэтып, бунньгэ бър узьмдъ тьквэпт – экэлэ бунньгэ узьмдъ тьквэлып, борьгэ: „хэлыям қэннън тоймэдъмь депт. Борь унын сэръ шэшълып, қызыкып йу::рыпт ‘ узьмдъ. Эхърь кирнъ йэрылып кетэдъгэн дэрэджэгэ йетып қэпт. Шундэ тулкь дувэлдъ устыгэ ь:рғып чькэлып, хэ:дып „бэғбэн экэ оғьрь кетгьйэ ::“-деп чэқьро:рыпт. Шундэ борь нъмэ қылышынъ бълмэстэн эмьзыккэ йугьрсэ, эмьзыккэ сьғмэпт. Дувэлгэйэм ьргыйэлмэпт. Шундэ бэғбэн чькып қэлып, рэ:сэ толмағлап урыпт. Чэлэ олый қылып тэшлэпт. Шундэ бэғбэн эндъ борьнъ олып қэлдэ деп кетыпт эрқэсыгэ қрэп. Шундэ келтейдъ зэрбыгэ борьнъ йегэн узьмлэрь чькып кетыпт. Тулкь дэрров дувэлдэн ьргып чушыпт хэл-эхвэл сорэгэнъ. Тулкь элдынъ элып

борьгэ айгыпты-дэ: „мэньям энйердэ рэ:сэ кэлтейлэштэ. Екэлэ бькыньмь элэлмай кэлдэм. Тур эндэ кетэмьз", - депть борьгэ. Борьям „мэйль бо:мэсэ" деп эмьзыйдэн элдэн отыпты. Эркэсьдэн тулкывэй отыпты. Кэрэсэ борь джэ: хэллэслэп кетэйэткэньмьш. Тулкь ойлэп корьп кэрэсэ, борь элдэн кетйэпты. Кейьн тулкь „вэй айэгьм!"- деп эхсэглэньп йурийэпты. Унгэ борьнь рэхмь кельп, ке эркэмгэ мьнвлл бо:мэсэм", - депты. Шундэ тулкь мьнвлэп „хьх ешэгьм, сэнэ элдэмэсэм кьмь элдэймэн". - деп борьнь мьньп тэққэ кэрэп чькып кетыпты. Шу мьнэн борьмьнэн тулкь мурдэ мэхсэтэгэ йетгыпты.

Namangan shevasi

Suhbat

Күллэдэн бьр кун отгэьмьмьнэм тэьэмькьгэ кьрүдүг, бьззэ йэнгечэм кэршэ эддэ, шьйпэңгэ откузды. Эндэ элдэмьзгэ у-бу койьп түрүддэ, шу вэхтгэ кошньсэ кетькэ чькып кэлдэ.

- Кошнь, кетьгьңгьздэн босэ бьр кэсэ берьн.

- Бьр хурмэчэ кэлуудэ ьндыгьнэ гүзэргэ сэткэнь эпчьп кетгьйэ.

- Есьзгьнэ, зэддэв-мэддэвйэм йо:мь, бэшьмь тэтэлэвлэй дудум.

-Зэддэв йогу, өзэмьзгэ эп койгэндэм, өшэндэн берэкэлей, бэшьнэьзгэ восэ.

- Худэйдэ мэлэньз гэмуш восун, йолымь йэқьн || йэқьн қылдыз. Вэй кошнь шэшьлгэньмьнэн қэл сорэшэм есьмьнэн чьп кэпты, эндэ сорэшэйлук: түзүмьсэз. Түнүкүн тэвньз йоғ деп ышьтып хьлэ йьрэгьм эчышмэсэ.

-Хэ, эндэ түзүмэн. Духтур келэп кэрэп, дэрэ-мэрэ йэзьп берүдэ ьчьп энчэ өзүмгэ кеп кэлдэм.

-Элдэйдэ айыларымьз бэхтэгэ түзү волуң еткэндэй, оғлыздэн хэт келүтгьмь? Тьшэчэшэ?

-Хэ, келүтгэ, тьччмуш, ойнэп-күлүп йургэньмуш. Ъкучкун бондэ расэм йуэзряты, гэлэты эркэсьдэ пэпугэ вэр шэпкэлэдэн кьлэпты.

-Хэ тузу:, тьнч восэ бопты. Оғлыз бэмэсэ морйэгэкэндэ пэпулуг шэпкэ кьйгэн босэ.

-Хэ, шунэкэймуш.

-Вэй өдмэсэм, эшишэ қып дэмлэп чькү:дэм, эндэ лэиджэм боп қылды. Эткэм сэ:р шунэжэ тэқпыг эш кьлү:дэм тэ:гэ эи, кьрмэч боп кэпты. Ман кералыгьнэ хэй йокэсэ.

-Хэй. Ушан ман кералыгьнэ босэ элдэмьнэ кел: сьлэмьмэ кералыгьнэ дудум... кэлуудэ кел босэ. Шундэн айтышадэ: „Елэңэ чькып кэлуудэ еллы: эгуэ гьмьсэ хэй". Ъкэсэз берэп

кэлду:мь, болдъ гэлпъ быйтгөверэмъз. Хэй, эбэц түзү:мь, эчэнлэйэм йүрпгьлэмь, үкэлэрын.

-Хэ, хэммалэрь йэхшь, кърсэц сорэп кой дейшьудь.

-Сэломэт болуссун, хьч келэйэм демейсьла.

-Көрмейсьмь ышлэ джудэ коп, эндь муннэн бэцэ кеп турэмъз. Хэй. эндь бьз турэйлук, бър ышмьнэм бьджджэйгэ кетуткэндүг бейгэ кърьвөтэйлүг деп кэлдым, Мэну: эшнэммьйэм бэшлэп кърэведдъм.

-Жудэ йэхшь кьпсьладэ. Джэ тез кэйтуссьлэйэ, эцэт-пэцэт кьсэ: бэладдъ эхър.

-Ышьмьз ээрурэц, бэшкэ күнь келэрмьз,

-Хэй... дэрэп кетуссьлэйэ, тэбэ, бэшкэ кельнэ бөмэсэ. .

Китоб тумани Айрончи кишлоғи шеvasи

Бьзэддъ кьшлэх халкь кыйэнь, бэлгалы, хожэ уруғлэрьдэн. Бьзэ еннь шу уруғлэдэн ургьп кэган-дэ. Қадъм экаль-укаль мэлдр кьшьлэр богэн дьйдылар, улэ түйэ сэвгэн, кой сэвгэн, айрэн кьган.

Бьз актэб боп келпк, ыгьрмэ сэккьзынч йыл йер токэтыш боллы, ыгьрмэ токкьзынч йылгэ келп кэлхэзлэшткь. Бър селсэвт бойьчэ мен кэлхэз рэйьс боллым. Бър эйдэн кейьн сэғум бьздъ селсэвтты рэйьсэкьп койдыла, ¹еккь йыл ышладым. Қышлэц-кышлэцкэ кэлхэс түзүллъ. Оттэ ²еккьнч йыл ғалаба кэлхэз боллы, ³екки йыллэн кейьн уштэ кьшлэх - Эчэмэйль, Қайчэль, Әйрэнч бър кэлхэз боллы. Кейьн йэнэ кэлхэзлэ бьллэштъ. Қьр бьрынч йыл йэнэ бьздъ рэйьс кьлып сэйладьлэ. Ошэ йыль хэсьл йэхшь бөмэдъ. Рэ: бэр өзи буйрук кьп, ыш көрсэтмэсэ бекэр-дэ. Қьр бьрынч йыл уруш боп кэллы, ыгьллэддъ урушкэ йувэрэйөпшэ. Шүйтп кьр ⁴еккьнч йыллэгэ бэрп кэлхэзъмьзгэ куч кэм кэллы. Ә:рэнум мьнэн өзъмьс сув суғэргэмьмьз, сьзгэ, бу кьшьгэ охшөгэн ығллэр кейгэ, бьзгэ уштэ т⁵рэ:тър бэрдь, ышлэвчлэ ғьжьллэгэн хэммэгьнэсь эйэл. Ошэ вэхлэ хэм шэп экэйдк хэм пэхтэ. Онэккьнч мэттэн лэйшэннэ чүшэйдк, эпрьп эйгэ дэвур шэлынъ екьб болэйдк. Сэғун пэхтэнъ егэйдк. Тьрэ: тьлэръмьз гэ: йурэдъ, гэ: йтэдъ, жэньдр ков ексэ беш-элт гектэр егэйдъ, ыгьрмэтэ-оттгьстэ эт селкэ мьнэн чьгьттъ егьб болэйдк. Хэммэ нессэ пэхтэгэ карэтылэйдъ. Медьмьс кьп сэвун, чэй, шакэр, чьт тэхсьмлэйдк. Чьттъ карасьнъ элэсьзмь, сурпньнъ элэсьзмь. Қайсь керэ: бөсэ элэйдь⁶, ғаллайэм шунйэц. Кэлхуччлэйэм йэхшь ышлэйдъ, хэммэ тэц эзэннэн ышкэ чьгадь, хэддъ йэгьдыкь бьрснтэ чьғмэй кэсэ. Шүйтп хэр йыль дэвлэткэ пэхтэнъ пьлэндэн эшьрп тэпшьрп турдык-гэ. Бър хьл кьшьлэ эрдын эллы, ⁷оттуз беш-⁸оттуз элт эрэвэ пэхтэнъ өзэ кэшккэ сэлп,

бър кышь тэрэзыйэ тэртъп беръп келәйдь, поләшолә дегән гәб бомайды.

Шәкәр ләвләвнъям көв егдък. Бър куң кәлхуччыләддъ хәммәсьнъ бър от бәскән әңнәр борьды, ләвләвь егылгән, шунңә эп чыхтъм, ьдәрәгәйм хъч към кәмәдъ, хәммә бәлә-чәқаләръ мънен чыгды. Бьттә ынвәрсәльмъз бә. Бър вәштән чүштъм-дә хәммәгә сәнәб беддъм, бър хәттән тыйды, озъмәм элльм. Йәгәнәдән чыққанънъ эп кетыйлә дедъм, чүччъ шәкәр ләвләвь-дә, хәммә терьп-терьп эп кетәйәптъ. Қарәсәм рәйәннъ вәкълләрыйәм бә:ръ келәйәптъ-дә. Бър упәлнәмәчъ бәрды бър вәх ләп ьтып элльмъзгә кеп қәллъ. Шу турушкә, хәшәр қыпсән-дә, дедъ. Кейън рәйкум бәвә кеп қәллъ, кечқурун, бойрәгә чәкьдде.

Кечкәчә хәммәсьнъ чәвп тәйләдък, кәмә:дъ еннъ. Рәйкумбәвә ләвләвнъ пәйдәсь кәтгә деп гәпърп-гәпърп кеп, кейин бәзәддъ мәхтәб бәшқә рәйсләрды қызәртърды. Еннъ бәзә эпннъккә отьп қолльк. Бър сувзърп, сувзргәннәң кейн тәйъ бошәйдъ, кәвләп хәр-хәр жейгә үйдък, шүйтып хәммә жәйдъ ләвләвь бәсьп кеттъ, хәсьллъ тәхсьмләйдък, чыг кесә кәлхәзгә дәррәв хәсәвләп чығамъз, қанъ неччъ метьддән тәйә:дъ, сәғун хәвәр қәләмъз, Галләнь қол мънен орьп, хом мънен йәнчәйдък, ьнтъзәм шуннәй қаттъ едькъ, йәнчън сәв(у)ръң, тәйәллән, некън хыйәнәт қъмән, дыйдым.

Ошә вәғләр кәлхуччыләрдә әлләм кувьды, шунчә әл кәлхәздъ йерънъ бәсмәгъчыйды. Кәлхәздъ нәнънъ йесәң хәләлләв йе, дейдыг-дә, Әдәмләгә, сәз пәрәнтә әрқәсьнъ мә:кәмләсә:нъз, пәрәнткә йәддәм бергәнъңъз шу болә:дъ, дыйдык.

Бър жәйгә шәлъ екувдык, Әдәмнъ кәмлгыдән, когәрп чыгып, кейън от бәсьп кеттъ, шундәй босәйәм бър розғәртә бър туннәчә шәлъ тыйды.

Бър кун рәйкумбәвә чәкьрп, сеңнә әт-хәкәз йетъшмәйдъмә? деп сорәды.

Бър кун ьстәмә зорәләйвьдды, бәдәнъмңә вәрәжә кьрвьдды, хьппә дәвушъм пьттъ, ^аентъкьб-^аентъкьб нәпәс әләмән, әйәльм бър мәмә чәкьргәнәкән у қолънъ шүтып тәмәғъмңә эп кельвьдды. Е, кой, кой, дедъм. Сув ьччәм отмәйдъ. Соғун қарәсәм бәдърләп уч кышь окыйвьдды, әйәльмнъ чәкьрвь әйттъм, бър кышьгә буйур, шә:рдән тәвә:мә, гүзәддән тәвә:мә бър в^арәч тәпсәдә йувәрсә, дедъм. Қарәсәм әвхәл шо. Соғун шә:рдән в^арәч кев эп кеттъ менъ, ендъ йәтпән, бә:рсь өзъчә гәпләшәйәптъ, куләғъмңә кьрәдъ, чүшмәймән уләддъ гәвьгә, хыштъмәнъ бьлмәймән, некън нәпәс гьтгәккьнә рәшәм болль бәргәннәң кейн. Шүтип әпәрәстә қып түзәльп кеттъм. Еннъ Әдәмләгә белбувәрдән йугърдән йәрә чыхсә, меңә йувәрсън, дедъм. Бър

кышынъ снъдэн бър сом дегэн йсмэн йэрэ чъгыпты, бэхшыңнэ, пълчыннэ йугурэвэрэсэммэ, бър чолг вьрэчкэ, деп кѳгзз йэзъб бердым. Тагы бытгэсынъ қарасэм уштэсы окув йс:пты, тѳмэхты бър тѳмэннъ қысыв эгэн, хъллэ нэпэс эладь. хэзър вьрэчкэ бър, деп жонэтыв йувэрдым.

Кэлхэзгэ йетгы йуз гектэр эв йер бър эды, сув йетгышмэйдь, кум бэтыш пэйтгы ту:рв эллыга бэддым. Вэтхузгэ ышлэгэн устэ кышъ бош кетэ:мэ, меңэ сув берэсэммэ, йохмэ? дедым. Сув учун уруш-согышэм боп турэт(ы)тэ, еннъ. Бу гэвыңц қой, улум, дедь.

Нькэ тойдэ эрзы-хэвэсы бър ку:, нэ кышълэр тоққыс тэвэж қылэдълэр, йыгыт бергэн нессэдэн тоққыс хъл тэвэм қылэдь: энэр, хэлэв, нэн, шэшлкъ..., хэммэ қасыгы сэлывэлэдь. Той кунъ бър қас йэзып қойэллэ, шу қаскэ кым қанчэ тэйлэсэ тэйлэйдь, пуллы кыйэв тѳмэннэ тэпшырэллэ. Шу кунъ хэмсэйэ хэвлыга қыз дугэнэлэрь мьнэн отгырадъ, қызды вэкълнъ сорэб бэрэллэ (р). Кэмпырлэр лэлэлэдды гүп-гүп урып, тезрв: гэпыр деб мэжмур қыгэннэй қылэллэ. Шунъ учун вэкъл сорэп қегэллэ кэмпыллэга пул берэдъ. Еннъ қыс кымңэ вэкълнъ бергэм босэ шунъ гэвы гэп, кэрэстэйэм болэдь. Ыгыт тѳмэн эйэллэрь ыгытгы кыптыдэн, тоньдэн ы:нэ откэрып турэдъ, кейын ыгыт ектэ жорэсы мьнэн чъмьллыкқа кырып учэвэйэм сэлэм сэлэдь. Кэмпыллэ, ков йэшэсын! мьң йэшэсын! кып қылэллэ(р). Еккы жорэны кыйэвбэшлэтэр дейдылэ. Улэгэ этэп қалпжк', қас, тэвэм тэтып эллыга қойэллэ, бэркэшыгы пул тэйлэп, улэ элып кетэллэ. Пуллы қызды енэсыга берэллэ (р). Кельннэйэм кыйэвды эллыга кыйырып қойэллэ(р), ойга эдем толэ болэдь. Кейын кельң-кыйэвды хешлэрь чъмьллыкқа қарэп сэчэлэ сэчэдь.

Еттэмьнэң қайннэсы кыйэвды қышыга чынтэвэж, чэйннэй-пыйэлэ, бэркэш кетырып қойэдъ. Кыйэв уны элып кетэдъ. Нэмэзы эсыргэ бэрып қыз эткэ мьнып кыйэвдыкыйэ жонэйдь. Йоллэгэ бэқам тутэллэ эдэмлэ, қызды мьндырьб бэргыч йэ экэсы, йэ укэсы улэгэ пул берэдъ. Қыз эт мьнэн элэвды гыддыдэн эйлэнэдъ, қызды ыгыт котэрыв эладь. Кейин бетэчэрь, жоййығарь қыс коддысы болэдъ. Қыс коддыга қызды этэ-енэсы коргэны кельп, хэпэвэн, этгуйэж эп кебберэдъ.

Koson shevasi

Вьг бэрэкэп вьг йог'екеп қэдым зэмэндэ вьг кышы богэн экэн. У кышыны ыштэ ог'лы бэрэкэп. Кунлэрдэн вьг кун у кышы эг'ыг кэсел болыб қылыпты, кэтэ ог'лыны чэқыгып шыңнэй депты: ог'лым, менъ йэшэшдэн корэ олым йэрын қылы. Эгэр мэн олсам, гогымны ыч кун рэйлэйсэммы?- депты. Ог'лы йоқ рэйлемэймэн депты. Шыңнэй кейын у ортэнчы ог'лыны чэқыгытыгыты. Лекып ортэнчы ог'лы хэм этэсынъ

gornъ ych kyn p̄yilshkə r̄zъ b̄l̄mər̄t̄ь. У k̄shъ qətt̄yq хәрә bortъ və kendjə og'lȳnъ chəq̄ȳr̄t̄ь. Og'lȳm, məb̄ɔd̄ɔ mən ol̄p̄r̄ q̄l̄səm, gorn̄m̄nъ ych kyn p̄yil̄əysəmm̄t̄ь? dept̄ь. Kendjə og'lȳ ych kyn eməs̄ йys kyn d̄s̄səȳəm p̄yilshkə t̄əȳr̄lȳḡnъ əйт̄ьрт̄ь. Ərəden b̄ȳr̄ nəchchъ kyn ot̄kənnən кей̄n̄ y k̄shъ ol̄p̄r̄t̄ь. ɛtəs̄ɔdən q̄l̄gən mer̄ɔsni ych og'yl̄ bol̄yb̄ ыkk̄ n̄k̄eL .əlȳp̄ɔtə kəttə og'yl̄ məȳshət, ой̄n̄-kyl̄ḡȳgə бер̄ы̄р̄ ket̄ьрт̄ь. Tez kyndə ylə ozləȳgə qərəshlȳ bogən mərosnъ ыch̄b̄ təm̄ɔm̄ q̄r̄tylə. Ylədə h̄ȳch nersə q̄ɔmər̄t̄ь. Ylənъ hər̄ kyp̄ь b̄ȳrgə məȳshet q̄yl̄əȳtk̄ɔn dosler̄ȳəm t̄əyl̄ər̄ ket̄ьрт̄ь. Shynnən кей̄n̄ ylə ykələḡnъ ыdl̄ȳə kel̄p̄ pyl̄ corənt̄ylə. Kendjə og'yl̄ əkələḡnъ gəp̄ȳnъ qəyt̄ər̄ɔlməȳ yləgə pyl̄ berəver̄ȳr̄t̄ь. Lek̄n̄ ylə tez kyndə bȳ pyl̄dȳȳəm ыch̄b̄ təm̄ɔm̄ q̄r̄t̄ь. və йənə ykələḡnъ ɔld̄ȳgə kept̄ь. Kendjə og'yl̄ ɛtəs̄ olgənnən кей̄n̄ b̄ȳḡnchъ kyp̄ь gorgə b̄ɔḡr̄t̄ь. B̄ȳr̄ chetkə ot̄ȳɔlȳb̄ gornъ p̄yil̄əȳ b̄shler̄ь. B̄ȳr̄ p̄əyt̄ ɔsm̄ɔnnən b̄ȳr̄ qəgə ɛt tysh̄ȳr̄t̄ь və gornъ ych mettə əyl̄ən̄p̄r̄ ket̄əȳtkəndə kendjə og'yl̄ ɛtt̄ȳ yshl̄əv̄ɔr̄t̄ь. Shyndə ɛt shynnəȳ dept̄ь: Mən ɛtəynъ ɛtȳȳd̄ȳm, йət̄ɔlgənnən кей̄n̄ ynъ gornə z̄ȳȳɔr̄ət̄ q̄yl̄ȳshgə chyshgənd̄ȳm. Əgər̄ ker̄əȳ bor̄ q̄səm, mənə b̄ȳr̄ й̄ɔlnъ tytətəsən, d̄ȳr̄ й̄ɔlȳdən й̄ȳlȳr̄ ber̄ȳr̄t̄ь-də, ɔsm̄ɔngə kotəȳlȳr̄t̄ь. Ыkk̄nchъ kyp̄ь b̄ȳr̄ zəngər̄ ɛt kel̄p̄r̄ gordъ ych mettə eynəl̄yb̄ keteȳetk̄ɔndə og'yl̄ yn̄ȳȳəm yshl̄əv̄ɔr̄t̄ь. У ɛtəm̄ й̄ɔlȳdən й̄ȳlȳr̄ ber̄ȳr̄ kozden ḡȳȳr̄ bort̄ь. Uch̄nchъ kyp̄ь b̄ȳr̄ səmən ɛt kel̄p̄r̄t̄ь. Uȳəm gordъ ych mettə eynəl̄ȳr̄ end̄ȳ ket̄əȳtk̄ɔndə og'yl̄ yshl̄əv̄ɔr̄t̄ь. У ɛtəm̄ й̄ɔlȳdən ych ɔl̄ə й̄ȳlȳb̄ ber̄ȳr̄ kozdən й̄oq̄lȳr̄t̄ь. Kendjə ȳȳgə kel̄p̄ bȳ s̄ȳrd̄ȳ əkələḡȳgə əйт̄mər̄t̄ь. Əkələḡ ыch̄ȳr̄ kendjə og'yl̄dȳȳəm b̄ȳr̄ - й̄og'ynъ kokkə ɔvȳȳr̄tylə Shynən кей̄n̄ ylə boshqə й̄ȳr̄tkə b̄sh ɔlȳr̄ ket̄ьr̄tylə və b̄ȳr̄ k̄shȳgə chor̄ɔnl̄ykkə ыshgə kȳr̄tylə. Kynlədən b̄ȳr̄ kyn əkələḡ kendjə og'ynъ qoȳl̄ənъ ɔld̄ȳdə q̄ld̄ȳr̄p̄r̄ ozləȳ shəhərgə chysh̄ȳr̄ ket̄ьрт̄ь. Ylə shəhərgə b̄ȳr̄p̄r̄ shyndəȳ xabar̄d̄ȳ esh̄ȳr̄tylə: əgər̄ kȳmdəkȳm ɛt m̄ynən q̄ȳr̄q̄ z̄ynəl̄yk̄ n̄ɔȳɔnnən ch̄ȳq̄b̄ p̄shsh̄ɔnъ q̄z̄ynъ q̄lȳdən syv̄ ыch̄ȳr̄, yzyḡynъ ɔlȳr̄ chyshsə, p̄shsh̄ɔ q̄z̄ynъ oshəngə berədȳ. Ylə ȳȳgə kel̄p̄, bȳ xabar̄d̄ȳ kendjə og'yl̄gə əйт̄ьрт̄ь. Kendjə og'yl̄ mən̄ȳȳəm ɔb̄ɔḡȳl̄ə, d̄ȳr̄ й̄el̄ynsəȳəm əkələḡ ynъ ɔb̄ɔr̄mər̄tylə. Shyndə kendjə og'yl̄ q̄r̄gə ɛtt̄ȳ й̄ɔlȳnъ tytət̄ȳr̄t̄ь, yst̄ȳgə kȳȳmləḡ m̄ynən ɛt p̄əȳd̄ɔ b̄ɔr̄t̄ь. У kȳȳmlənъ kȳȳr̄ p̄shsh̄ɔ sər̄ɔȳȳgə й̄ol̄ ɔr̄t̄ь, z̄ynənъ ɔld̄ȳgə b̄ɔḡr̄, ɛtgə b̄ȳr̄ qəmt̄chъ ȳḡr̄t̄ь, ɛt 38 z̄ynəgə ch̄ȳq̄r̄t̄ь. Kendjə og'yl̄ ɛtynъ b̄shynъ qaȳȳḡȳr̄ chysh̄ȳr̄ ket̄ьрт̄ь və hech nersə k̄r̄məgəndəȳ p̄ɔd̄əgə qəgər̄ й̄ȳḡr̄t̄ь, əkələḡ kel̄p̄, bȳgynḡȳ bogən v̄ɔq̄ȳənъ gəp̄ȳr̄t̄ь. Ыkk̄nchъ kyp̄ь kendjə og'yl̄ zəngər̄ ɛt m̄ynən b̄ɔḡr̄t̄ь, 39 z̄ynəgə ch̄ȳq̄b̄, кей̄n̄ qaȳȳr̄ ket̄ьрт̄ь. Uch̄nchъ kyp̄ь səmən ɛt m̄ynən b̄ɔḡr̄ 40 z̄ynəgə ch̄ȳq̄r̄t̄ь. P̄shsh̄ɔnъ q̄z̄ȳdən syv̄ ɔlȳr̄ ыch̄ȳr̄t̄ь, q̄lȳdən yzyḡynъ ɔlȳr̄ chysh̄ȳr̄ ket̄ьрт̄ь və p̄ɔd̄əs̄ynъ b̄ȳq̄r̄ й̄ȳḡȳȳr̄t̄ь. P̄shsh̄ɔ shyndəȳ bȳȳgȳ

сһьқәгьртъ. Нәттәлһь қәһһь йуудьгьр сһьқәһһь, дьр. Лекһь 40 зһьнәгә сһьқәдә әзәттәтә тьрәттәттәлә. Рәшһьшә кьм қәһһь, йәнә, қәһһь йууәгәһь, дьртъ. Ньзмәткәрлә бьр рәдәчһь қәһһьһьһь әһһьртъ. Рәдәчһьһьһьһь сһьқәгьр, қәһһь йуудьгьртәлә вә уһь қәһһьдә зьуктә корьртәлә. Шьһһьһь кейһь рәшһьшә 40 кечәһьу, 40 кьндьз той қәһһьр, қәһһьһь кәнджә ог'ьлгә бегьртъ вә рәшһьшәһьһьг'дһьһьһь тьрәһһьртъ. Кәнджә ог'ьл ектә әкәзһьһь вәзьр қәһһьр эртъ вә мәһһькә тьһһьһьһь бьргә тьртә тәхсәтәгә йетьртъ.

Китоб тумани Чечак шевази

Бьр йәһь, йәгьһьһьг вәхтәмгә басмачьлардъ қәһһьгә чүшкәммән. Ғалла аһьш учһьһь пәһһьшәммһьһь бззәргә үч кьшъ боп бзрдьк Ек(кь)кьшъ бьргә қьшләгдән бзрдьк-тә, бьттәмьз бззәрдән қәһһьһьһь, уштә боп ғалла эләмьс деб бзрувдьк, бьр қьшләккә бзрһьп йәттгьк//джаттгьк. Бьздъ бьр эһһьһьһь бзрәдъ, шу йәһһьртһьп бзрдъ-дә, кьһьһь шу қьшләккә йәттгьк//джаттгьк. Шуердән, ендъ хәзәргь хьсәпкә бьр йүзү он келә бугдаһь эһһьһь, бьр хәмрәһьһь йетмьш келә эһһь, бьр хәмрәһьһьһь кьр келә эһһь, хәммәсә боп еккә йүзү йегьрмә келә ғалла эһһьк-тә. У вәхтә ғалла мьһһьһь кунһьһьһьгә йуруш қьһьһь. Кечәсә хәйдәһьһь деп ошәргә йәттгьк//джаттгьк. Шу йәтткән эхшам(мь)мьс хәвә буһьт боп қараньһьг болһь, пьчъ хәвә йьгдъ:, йурәһьһьдәк-тә йәттп қәһһьк Кунһьһьһьгәһь жәһһьһьдәк, бу эхшәһь йәһһьдәк, эй эйдһьһь болһь, хәвә ғүвзә-пүвзә бәһһьдә джә бьр қәһһьв чүшүп, эйдһьһь боп, эһһьстәгь йәһһьһь коруһьһь, шүтһьп учәв(ь)мьс келәйәтувдүк-ко,... хей, берйәгдән, эһһьһьһьдән, шә қьшләгдән чығьп бьр йеттә-сәккәс келәметьрләр йурувдьк, эһһьһьһьдән уч эһһь(к), шә эһһьстән бьдһьрәп бьзә(р)гә қарәп кельвәрдъ. Бьзә бьһьһь(к)ә қарәп кетьвердьк, улә бьзә(р)гә қарәп кельвәрдъ, шә, бьр-бьрһьһьһьгә қаршъ кельвәрдьк-тә. Бьзәдән оттә-йу қайтһьп бьһьһьһь оттә-дә „тохтәһһьһьһь” дьдъ. Хоп тохтәдък

-Кайердән чыхтһьһьһь? - деп сорә:дъ.

-Хә, мәнә шу қьшләккәтән.

-Хоп, қәддән сьләрдькь?

-Бьзәрдькь Кьтәтгән. '

-Ньмә бу эрткәһһьһьһь?

-Бугдәһь...

-Хоп, қәһһьһьр бергә - дедъ-дә, шә:һһьһьһь:һьһь бьзәрдъ қәһһьһьр, учәвһьһьһьһь кьһьһьһь түзүй. Хәмрәһьһьһьдъ екәвдән ғаллаһь эһһь-дә, мән(һь)ә ьдәмәй турдъ. Соғун мән(һь)ә кел(һь)дә, сен кьм, дедъ. Лекһьһь хәмрәһьһьһь шун(д)әһьчъ йүргән кьшһьһьдъ, мән(һь)ә пьрәстәйгьһь хәмрәһьһьдъ о. Бьһьһьтән кегән хәмрәһьһь әһһьтә, мунь мәнән әһһьһьһьһь отьрәсәммь, мунь мәргь бьттә пәчәх-тә, бьттә

пәчәгдъ бер, энә джак(к)а йумәләтәп тәйлә - кой-дә, дъдъ. Шун(д)әй дегәннәккә:н кохтум. Мен әйттәм, хә, бу бәсмәчъйәкән, еннъ быллъм, нәвдә әтп тәйләмәсән, деп йәнәгъйә, сорамагдъ әйбъ джох съләр към боләсъләр, дедъм.

- Е, менъ ертә Чърхчъ бәрсәң, бъләсэн, менъ къмльгъмнъ, дедъ.

Ъчъмнә Чърхчъ бәрмәстән шейгә бър ыш кып коймәсә, деп қорқайәппән. Кейтн бър вахтъ бъттәсъ келль-дә, шу мьнән ком мәйдә-чүйдә қъв отьрмә, дедъ, әттән чүштүм-у, әттъ устыгә буғдәй әртълғань:йдъ, шу әртълғань мьнән әттъ йлльвдән оллъ-дә, әттъ быйак(к)а бер, дъдъ. Бу менъкъ йемәс, менъ некън бърәвдән қа(р)здәр қыласъләр, меннән ундурув әләт(ъ)тә дъдъм. Еннъ мәйдә-чүйдә десәм, бьннмә зәлләнтърьп, әтп-пәтп тәйләмәсән дьймән, кечәсъ бър әвләх чолгә. Ек(кь) хәмрәйм чә:т ьннәмәй турьптъ. Гәпурувурувдъм, бу мә:мәдәнә мәнән әйтъшьв отьрмә, әйтъшшән ертәмәннәчә дәвур сень әйләнтърәдъ, гәп тәвуб берәйкән. Мунъ, әйтъм-ко сәң, әйтъшьв отьргунчә бър пәчәгдъ бер, шунъ мьнән чукургә әвдәрьп тәйлә, қәлувурәт(ъ)-тә, дъдъ. Сәгун әттъ йүлвьнъ беддъм, мә!, дъдъм. Әттъ йүлвьнъ шуннәй әллъ-дә, хәй нәрәләққа бър беш мьтър-әлтъ мьтър джәй-гә бъттәсәгә еттәб бердъ. Бунъсъ менә, әллъмнә келъп қарамәт(и)-тә, шу, чәппә қарап туруптъ. Әттъ йетәләб бәрдъ-дә, йүлвьнъ унә беддъ-дә, соғун - қанъ еннъ, болъйнәр, съләрдъ мәнә шу йол топпәторъ Чърхчъгә әбрәдъ, дъдъ. Кәттә йол өзъ некън. Шу Джәмнәң келәйәткән кәттә йол озъ, шу йолгә тушьрдъ-йу, топпә-тоғръ кетәвурәсәлә шу йоллән, бу тәмәңнә чьхсәнәм әтләсэн, бу тәмәңнә чьхсәнәм әтләсэн дедъ-тә, хәйдәдъ, бъттәсъ бир омбър мьтър әллън, бъттәсъ бър омбър мьтър кейтн, әлләдәгънъ қолъгә ләгәнъ бәр, кыйнәдәгънъ қолъгә мьлтъғ. Мьлтъғъ, шу, пәнштьрәгә охшәгән мьлтъғ-у, пәнштьрәльгънъйәм әнъгънъ бълмәймән, башқалыгънъйәм некън. Кечәсъ бәтгәр мен өзъмәм, бәйнә:., „әтп тәйлә" дейәнәгә кохтъм-дә. Соғун йолгә сәп қойдъ бьзәрдъ, хъч ьннәмәй йурәсәлә, дъдъ, ьннәмәй кетъвурдък учдъвмьз, бәрә-бәрә мен йәнә сорәдъм, съләр өзъ към бәләсъләр, буйтп нмә қыль(в) йурьпсъләр, дъдъм. Хә. у-бу деп, бъттәсъ-бъттәсәгә әйттъ-ко, бьзәр чәйхәнәгә турәмьз, әтлә(р) мьнән буғдәйдъ қойьп, ше:гә келәсэн, дъдъ-дә, у қәллъ, бьзәр келъвурдък Ендъ өзъм былъп қойдъм уләрдъ бәсмәчъльгънъ. Екдъвнъ ортәсәгә бьзәр учдв(ъ)мьс келәйәппьз, бъттәсъ ләгәннъ, бъттәсъ мьлтъғдъ қолъгә ушләгән, шуйтп келәйәптъ. Кыйн бәрә-бәрә әлдъндәгъ, шу ләгәннъ, ек(к)ъ-уч қарашьп әллън-әллън хәйдәп, кыйн қаттък қьчәв хәйдәп кеттъ. У корьмәй, йох воп кеткәннәйкън соғун мен, у қайа кеттъ, дъдъм. Қой, йурәвур, ышьң(б)омәсән, дъдъ. Шу бър джәйгә келувдък, бър йәнәгә,

шун(д)эй тэрмэштп йснэгэ чьгайт(ь)кэн джэйгэ, шу, этънь охшэтып бър кэмчъ урдъ-дэ, шун(д)эй кыйънэ карасэм, шу, ьзыгэ бурдь-йу, бьзэ(р)дъ тэйлэп өзыйэм с:л(л)ь-кет(т)ь-дэ, кэчъп кеттг. Бьзэр ше:гэ эрэ чолгэ кэллкъ Бър сэжкьс кълэмьтърлэр йол йурувдык, хэмрэйлэръм, ен(нь) нъмэ кълэмьз, бун(д)эй боллг, у-бу девдъ, хэй, еннь кэйтэйкъ, шу бьзэрдъ буғдэйдъ эгэн джэйгэ дэвур бэрэйкъ кэнъ, кэн(ь)нъмэ гэб бэр, дьдъм, Эстэ-эстэ йэнэгъ джэйгэ дэвур еннь пыйэдэ бэрдкъ, бэрсэк бэйнэгъ, йолдэн, бэзэрдэн кошылгэн хэмрэйъмьздъ ешэгъ бэрьдъ, бьзэддыкъ этъдъ екэв(ь)мьздыкыйэм, унь ешэгънь йолдъ устыгэ хэлэчөкьсьнь шун(д)эйгънэ токумыгэ суғыпты-дэ, эйэгъдэм бэйлэп кетыпты. Бьзэрдъ эдлэрэм йог, галлайэм йох, кетыпты. Хьч хьсэбъ йог еннь, кэ:гэ бэрэръмьздъ бълмэймьз, ше:гэ йттык кьмьллэмэй, бу қан(д)эй боллг еннь деп. Е(р)тэмьнэ(н) турдык, карасэк, хэ:эллъмьзгэ бър қышлэг бэрэкэн, эстэ-эстэ бэрдкъ шуна. Е(р)тэмьнэ(н) шергэ бэрп, эдэмлэрдъ корьп, шунэй-шунэй, хьдж бълмэдкъ, кьмлыгънь тэньмэдкъ. Некън шо эгэн эдэмлэрдъ йус кьшънь ьчыйэ босэйэм мен тэньймэн, джудэ йэхшълэп белгълэп койдъм, ьшкълып көрсэм тэньймэн, дьдъм. Хэй, бьзэ(р)дэн сорэп-сорэп, шунэйчъ қайгэ элль, қайгэ койдъ, кьм элль, кьмьдъ, деп, еннь сьзэр кетъвьрънлэр, бьзэр булэрдъ тэпэмьз, эдрьслэрьздъ койьп кетъңлэ, тошнь қып, бьз нъмэ богәнънь кьйн хэбэр қълэмьз, дьдълэр. Шуйтып озъ галла тэ:чъл вэхтъ буғдэйдъмьздъ эдърьб озъмьз бър олъмнэн кэвдык. Улэрдъ шо қышлэгъдъ эдэмлэръ бълэйкэн, кьйн сэллэдлэргэ хэбэр қып, ошэ қалқамьнэн устыгэ бэрьб бэсмэчълэрдъ йткэн джэйгэ сэллэдлэр бэсьб эгэн. Бу учэвь, шу, галла-палла тэвуп кетърьб берьп турэйкэн улэргэ, кьйн бъллй. (Шева йакилларинынг гувоҳлик беришича, бу шева аввал джловчи шева бұлган)

Лэтырә

(prof.E.D. Polivanov Turkiston shevasidan yozib olgan)

Eshək, өкьз, түйә әsrätäshəptь: eshək der eməsh: dostlar, men shy dунйag'a kəp bьr nəsə көrməstьn armanda ketйappaп. ylar sorapты: нй:нъ көrməдьң depty. Eshək etьpty: shy vaхxachьй bьr ьssьq nang'ьnanь qайmaqqa batьгьr йьйамадым. өкьз etьpty: senьң арманьң armamьмь? Меньн(мен) арманьмнь eshьt, men shy vaхxachьй йахшь ьssьqqana shalg'amshorpa ishamьй ketyappa(n). Түйә etəдъ : ekəvьнпьңəт арманьн e:sh nə:səgə тутмьйдь. Меньң арманьмнь eshьтькпəг: Меньн(мен) арманьм shy vaхxachьй yaхшь ьssьqqana sandalg'a төrt айag'ьмнь sa::p otiramastьn ketйappa(n)

Ertək

(prof.E.D. Polivanov Turkiston shevasidan yozib olgan)

Bar əkə, йог' əкə, беръ бəкəvyl əкə, түлкь йасавул əкə шьтмчьд чаqьтмчь əкə. Bir qarg'a bьlə bьr qozь bar əкə, йүгүр-йүгүр екəvь dostь bорть. qarg'a qozьчаqqa qarар: «Dostь. dostь депть, қуйгүг'ьндьн бьr чоqьт-чь» депть. Qozь «tymshьg'ьн haram. багьр дайгадьн йуvур кə» депть. Qarg'a дайrag'a багьрть.

«Дайга, дайга, берьн(бен?) суv, йувьй tymshyq, qozьчаq чоqьр, больй semьz» депть. Дайга етьрть: «суv berədog'on ьдъshьm йоq, күlaldьн багьр көзə əккə» депть. Qarg'a күlalг'a багьрть: «Күlalчь əкə, берьн көзə, альй суv, йувьй tymshьq, qozьчаq чоqьр, больй semьz» депть. Күlal:«Таййар көzəm йоq, sag'чьг'a багьр sag' əккə» депть. qarg'a sag'чьг'a багьрть. «Sag'чь əкə, берьн sag' аррагьй күlal, қь)сьн көzə, альй суv, йувьй tymshьq, qozьчаq чоqьр, больй semьz» депть. Sag'чь кийьк shax(түгүz) əккə, депть. Qarg'a кийькчьгə багьрть.» Кийькчь əкə, берьн shax, альй sag,' аррагьй күlal, қьсьн көzə, альй суv, йувьй tymshьq, qozьчаq чоqьр, больй semьz» депть. Кийькчь етьрть:» Кийьклəг сүйт ьshməsə, shax bemьйдь, сүйтчьдьн багьр сүйт əккə» депть.Сүйтчь: «Сьгьглəг рьчəн йeməсə сүйт bemьйдь» депть. Qarg'a рьчəнчьгə багьрть:» Рьчəнчь əкə, берьн рьчəн, йесьн сьгьг, бесьн сүйт, ьссьн кийьк, бесьн shax, альй sag' аррагьй күlal, қьсьн көzə, альй суv, йувьй tymshьq, qozьчаq чоqьр, больй semьz» депть. Рьчəнчь етьрть:»Oraq йоq, oraq əккə, оьpperəтə» депть. Qarg'a oraqчьг'a багьрть:» Oraqчь əкə, берьн oraq, альй рьчəн, йесьн сьгьг, бесьн сүйт, ьссьн кийьк, бесьн shax, альй sag', аррагьй күlal, қьсьн көzə, альй суv, йувьй tymshьq, qozьчаq чоqьр, больй semьz» депть.»Таййар oraq йоq, көмьrchьдьн багьр көмьг əккə» депть. Qarg'a көмьrchьгə багьрть:» Көмьrchь əкə, берьн көмьг, аррагьй ysta.қьсьн oraq, альй рьчəн, йесьн сьгьг, бесьн сүйт,ьссьн кийьк, бесьн shax, альй sag', аррагьй күlal, қьсьн көzə, альй суv, йувьй tymshьq, qozьчаq чоqьр, больй semьz» депть.» Көмьrchь бьr халта көмьг берть. Көмьгьн ьчьдə бьr dana choq bar əкə, көмьгь qarg'a arqalar барарқан əкə, halьг'ь чоqтьн көмьг ot ар кетьр, qarg'a күйьр өльр qарть.

O'G'UZ LANJASI

Урганч шеваси

гүррэн

Мəн он сəккьз йа:шьмда кой бақарəдьм. Атам қассапчьльк этəр əдь. Мəн кой бақмақа бьр геткəннəн он-ом беш гүндə бьр гəлэрəдьм. Бьр гүн гəсəм, бьзлəнь елəтнь ақсаққальнь йьпəкнь оғьллаптыла. Бу ақсаққальнь Мəтмьрат ақсаққал дэрəдьлə. Бу адам жаммапчьльк(тўкувчилик) этэрəдь. Бу оғьллаңнан йьпəкнь мəнь

мойньма ташадыла. Қой бакыштан гәлийәнәдәм, бу йьпәк мән гәмәстән үч гүм бурьн оғыллаңнан; Бър гүнь гешлькә гәльп, оғыллап гетть, дәп тө:мәт ташадыла. Мәнъ атам вула вьлән урьшть, болмадь. Соң йанкъ ақсаққал йаньна бър тода байлань альп, хана арз әтмәкә барьптьла. Хан мәнъ чакьртърдь. Мәнъ иккь пашшап(миршаб) альб гьтть. Мәннән “йьпәкнъ качан алдъң, нешәтәп алдъң” дәп сорадыла. мән хәммә вақьйань сөлләп пәрдьм. Качан кой бакыштан гәлийәнъмнъ, бу гәпләдән хаварьм йоклькьнъ айттьм. Хан маңа йи:рмә тазий урьшнъ буйьрдь. Мәнъ урып зьндана ташадыла. үч гүннән соң мәнъ ка:зьға қоштьла. Ка:зьға Мәтмьрат ақсаққаллам бардь. ка:зь бьзләдән вақьйань сорадь. мән хәммәсьнъ айттьп болғаннан сон: “шу айтқалларьң рас васа, ант иш” дәдь. мән ант иштьм. ақсаққалам хәммә гәпләнъ сөлләп: „шу бала йьпәкнъ оғылладь” дәдь. ка:зь вунь сөзьнъ қуватладь. Маңа қарап ка:зь. „йьпәкнъ не:рә гьзләдъң, алғанда йа:нньнда бьрэв ба:мәдь?” дәп сорадь. Мән айттьм, “иби, - дәдьм, - мән йьпәкнъ оғылламадьм, - дәдьм, - мәнъ вөзьм хәр вақьттан өй йа:на бър гәльп гитәмән, мән гәсәм, йьпәкнъ оғыллаңнаньна үч гүн боған экән, йәнә мән вунь кьм бьлән оғыльийман?”- дәдьм. ка:зь мәнъ гәпмә кулақ салмада:м, маңа “кьрк тылла төльйсән” дәп хөкүм чьқардь. Шүндәттьп, атам бар дунйасьнъ сатьп, зо:рдан кьрк тылла төләп, мәнъ кутқарьп алвәдь.(Хива шахари)

Әртәк

Бър варәкән, бър йоғәкән, бър пашшань Айзада дьйән қы:зь варәкән. бър гүнь Айзада атась вьлән шәтрәнч ойнъидь, атасьнъ утадь. атасьна иззә вәрьп: “өйнъ өй әтәдағанам хатьн, өйнъ йок. әтәдағанам хатьн” дьйдь. вуннан соң, атась „йенә ойнъимьз” дьйдь. Йенә:м ойнъидьла. Айзада йенә ойнап, атасьнъ утадь. үчньж мәртә ойнағанда:м шунньйн боладь. Айзада йенә атасьна иззә вәрьп: „өйнъ өй әтәдағанам хатьн, өйнъ йок әтәдағанам хатьн” дьйдь. Айзадань атась уйальп чькьп гетәдь. Пашша қы:зньнъ сөзьнә дьм қарь гәләдьдағын, сарайьна варьп: “жалладла, барьң, қы:зьмнъ өлдьрьң” дьйдь. Пашшань бър да:на вәзи:рь варәкән, шу вәзи:рь “пашшайьм, бьлийән бьльп сөллъидь, бьлмәйән гүльп сөллъидь, навчун өлдьрәмьс, сәвәпньнъ айтъң!” дьйдь. Пашша боған гәпнъ айтадь. Да:на вәзи:рь вунньйм болса, өз қы:зньнънъ өлдьрьп нәтәсьз, өлдьрмьйн бър да:ва:наға бәрәмьс, жазасьнъ тарттьп йүрьйвәрсьн” дьйдь,

Шуннан соң қы:зньнъ чөллькә чьқарадыла. чөлдә Мәткәрьм дейән бър кәмма:л йандақ чапып йүрьйәнәкән. Вәзи:р Мәткәрьмнъ кьчкьрадь, Мәткәрьм вәзи:рнъ йа:нньна гәләдь. Сон: “саңа иншу қы:зньнъ бәрәмән, аласамь?” дьйдь. Мәткәрьм: „йо:к, маңа хатьн

гәрәкмәйдь!" дөп қалтырьды. Вези:р: "алмасаң, сәнгь өлдәрәмән!" дьйды. Шуннан соң Мәткәрәм йахшы, аламан" дьйды. вези:ллә қы:знь Мәткәрәмнь өйәнә ташап, соң қайтып гьтөдылә. Айзада тайха гькьндә дүнья:да бьрыңжә экән. Айзада тайха гькәды, Мәткәрәм ба:зара аппарьп сатып геләды. Шунныйн этьп, иккьсь гел:жәнә-гел:жә дәмьйн, гүнньзнь гүнньз дәмьйн, и:шлөп, йахшы волып гьтөдылә, өйлә сольб аладьла.

Бьр гүнә Айзада атасьнь чакьрып. уллы зьйапат вәрәды. зьйапатта шөтрәнч ойныйдыла. Пашша хәммәнә утады. соң Айзада әрнь гьйәмьнь гьйьп, пашша вьлән шөтрәнч ойныйды. атасьнь утады. Соң иззә вәрәды: „өйнь өй әтәдағанам хатын, өйнь йоқ әтәдағанам хатын" дьйды. Соң Айзада башьыдагы чөгьрмәнә чьқарады. пашша қараса, өзнь қы:зь. Соң пашша уллы той әтәды. пашшалықнь қы:зьяна вәрәды, мьрат - махсатларьна йетәдылә.

(Урганч тумани, Чакка шоликор қишлоғи).

Gurlan shevasi

Тойға кәгәндә ...

Гүлләндә бьр мәртәдә:м боғаммась? Бомаған босаңьз гьңлаң. Мән сьзәрә кьчкәнә Гүллән туврьсьнда сөлләп пәрәмән. Азан мьнән турдыкта, ахшам Самарқат:ттаң кәгән жорам мьнән чай ьчьп боп, машьнға отьрдық әды Асқар, әрмьйәдә бьргә бовь:дық.

Рүстәм:ң тойьна кәгән экән. Асқардың ьлтьмась мьнән аваль Гүлләнә барьп, осьн тойға баратавған болдық. ина бу, қалхазьмьздың бағы Асқардың хавас мьнән алгьндай таванып турған ерьклярнә, шахларь сьны:н дөп турған алмаларьна қарап кьйатырғаньнь көрьп, тушгьнтьрма:а қарадым.-Зор-кү,-дәды Асқар, Самарқанньң бағларьна, охши:дәкән. Шуньң учуна:м буруннарь қарьлар “Кәрлән “ дәсәләр, и:ндь-Гүллән –дьйдыдә, ьрастанам, йахшы боватьр хазьрларь. Хәммә джайда курьльш. Асқар мьнән кәйп этьп кьдырдық. Сува тушәтавған көлә бардық. Хәзәттьп қайыққа мьндық.

Қармақ қурдық, льйкьн хәммә- хәммәдә:м балық тутавьрмьйды-дә... Баға барьшть, кьноға кьрьш,-гьндьйскьй кьно боватьр экән, тойдан соңгә қалдырдық.. Ахьр, тойа кәч боп кеттә. Барсақ, той халы башлампапть. Рүстәмньң кәйп зор. Бүгүн ахьр йазувчь Сәйьд Әхмәд айтқаньдай,” «гәччньң бақырганьда:м сьрнайдың навасьндый» йахшы көрән қы:зьяньң тойы боватьрса, унда кәйп бомай, кьмдә босьн, экәвьә:м доқтур.

Доқтьрчьлықта Самарқат:тта охьған. У бу ьшләрды қьльп, мьйман күттьп, кәлиньң кәгәннә:м бьлмәппән. Бьзәрдә мьйманларға көбьнчә йашлар хьзмат әтәды. Бьр мә:ль келинды йеңьл машьннан чушьргән қы:злар йар-йар айтмаға қарады. Қы:злар келиньң атьннан

кыйәвә гүл кәлтәрдь. Өртәсләр ойыңға чүштә. Башландь «тойлар мубарәк». Тойларьмьздың бьр кызыгь бардь-да. Аскар дьм хайран болдь. Бәлкьм Самарқаттгьң тойларь башқача болатавгьндь. Мәнәм кормәдьмав Самарқаттгьң тойларьнь. Тойда Аскардь хайран қалдьрган нәрсә кәлин намьннан салам айтув, йьгьтләдән сүзълшгьп “Белбав чечьш “. Аскардың тойдан дьм вахть хош боп қайтть. Ахыр, вонь Гүлләньң әдәтләрь дьм хайран қалдьрыпть-да, әртәсьнә хәнә Гүлләнә бардьк. Гүлләндь қыдьргавсьн дайра бойьна бардьк., ьшқьлып, Аскардь той ба:на қыдьртьрдьм. Бьзәрдән вахть хош боп кетсә боғань. Йақьнда Аскардан хат алдьм. Йазда хәнә бараман дәпть.

Хоразм халк қўшиқларидан

Айақьмда зәрль кәвьш қадақль,
Деймә бала, мән бьрәвә адақль,
Гүндә бары:н дәсәм, и:зъм сорақль,
Ахшам бары:н дәсәм, айла қарань.

Намашшамнан чьққан айла батмағай,
Шул йарьма гәлән даулат қайтмағай,
Гәлми:н-гәлми:н бьр гәльпәсьс тойьма,
Докқьс ақшамғача даңла атмағай.

Ә:ньндә джемпәрь дар экән,
Өзь хош пьчъмль йар экән,
Арқасыннан ьхлас мьнән қарасам,
Бабамьзьн айтқаньча бар экән.

Үсәкьннән кәптәр ^әучьп отмәгәй,
Мәннән башқа йара көңльң гьтмәгәй,
Маннан башқа йара көңльң гьтәндә,
Тапқан йарьң үч аптаға йьтмәгәй.

Кәстьмьңнь кьм пьчьпть дар әтьп,
Аға бьлә гәпләшми:сән қар әтьп,
Гәпәшмәсә гәпләшмәсьн қар әтьп,
Мән гьтәмән қадамьма зар әтьп.

Қипчоқ лаҳжаси
Samarqand viloyati дж- lovchi shevalaridan namuna
(Qulota qishlog‘i)

Айт-айт Кэръм, қалқа айт, айт, айтқан қалар.
Чулдыраған тьльндь қатқа салар.
Бул дунйада войнаған, күлгән қалар.
Ардақлаған джаньңь ақыр алар.

Велән қайдан чьгадь сөз бомаса,
Кьм джетэләп джүрәдь көз бомаса,
Адамзатть бекәпән көмәрәкән,
Сарт тоқыған сарала бөз бомаса.

Арғымақтың баласы харьмайды,
Дәрь дьйды джүрәккә сарьмайды,
Джахшыға айтқан сөзың дасмайды,
Джаманга айтқан сөзың парьмайды.

Бешть бешкә қоссаннар вом болады < үн бұлады,
Вон тоқлынть терьсь том болады, <түн бұлады.
Джыгьттть алған йарь джакшь боса,
Бьр муратка джеткәнть шо(л) болады.

Тойға мьньп келгәнъм джыйрән чьбар,
Кой- койдагы кувмақ сөз бьйдән чьгар,
Джыгьтттьң алған йарь джакшь боса,
Тал чьбықтай буральп үйдән чьгар.

Арғымақтың баласы харьмайды,
Дәрь дьйды джурәккә сарьмайды,
Джыгьтттьң алған йарь джакшь боса,
Йеки жеңьи сьрәйм тозьмайды.

Тойға мьньп келгәнъм қуралай көк,
Авдарьлып чапаман айльм берк.
Қыздь көргән джерьмдә қыльгьм көп,
Кьмьз сорап ьчәмән сувсадьм деп.

Тойға мьньп келгәнмән чьбарьмды.
Чьбарьмға тақкамман томарьмды,

Беш, алты авыз сөзүм басып айссам,
Таркатар тәмәкдәй кумарымды.

Той-той базар, той базар боса бүгүн,
Уй айлана кумар көз конса бүгүн,
Джакшылар кызыл гулдәй толса бүгүн,
Джаманнар джапрак болып солса бүгүн.

Bekobod Eski ovul qishlog'i shevasi

Hәmmә джәқта сәратан қызьр джәтыр. У әртәбүстан чыштыр кеттә джәлдән шә:rchәгә қзғар джүгә бәшләдә. Джәл джәгә'асыда пахта егылгән едә. У бәрдән пахтазаргә'а қарар буылды. Нәр бәр түр пахта хутты оғ'ан ыйытыр salam берәджатқандай едә. Вагаджатыр узақта кәтәргәлгән чһң-тозанди кәгәр қләдә. Бу чһң тозан о'ган қарар келәберәдә, қараса бәр машһн тола қызлар келәджатыр, Олар авазларһның барыча ашыла әйтәр келәдә. О машһн өтәр кеткәнчә қзғар тырды. Кәй йәпә кетә бәшләдә. Оһң әслә аты Qoshqar. Nәкһн ортақлар һәзләләштыр Шайыр дердә. Шайыр дәгәнчәйәт бар. О һәр заман - һәр заманда шерәм джәзәр тырадә. Qoshqar кеч баққанда үйгә джәтыр алды, үйгә кыгәр арасы әркәгән авқаттан азгана джәр дәггән джәтыр қлды. О джәдә чһңчәг'н едә. Бүгүн о қнча джәл джүгдә, ахы.

Тамабахрин қышлоғи шеваси Самарканд виләғи, Хатирчи тумани.

Туврь былан Ейрь

Қадым заманда бәр қышлақта бәр джыгьт барәкән. Вонь аты Туврьбайкән. Вонь бытгәгәнә аррық атыдан башқа хеш нерсәсә джәгәкән. Барып-барып қышлақта ыш камапты, шоннан соң о атынь мһнып мәрдыкәр ышләшкә кетипты. О аты мһнып джәл джүрүпты, джәл джүрсәйәт мол джүрүпты Джәлдә уна бәр пйәдә кыш джәлдәш бопты. "Қайға бараджатырсан?"-депты Туврьбай." Мәрдыкәрчылыққа,"- депты халығ адам. Туврьбай вонь атынь сораса, уна Ейрьбай дөв айтпты. О йам Туврьбайды атынь сорав ағандан кей айтпты: "Әкәһмәздә атымәз джәдә мас әкән, ке, джәра боламсы",- депты. Туврьбай вонь пйәдә джүргәнәгә рахмь кеб, уна атынь бергәнәкән, о боса аты мһнып бәр хамчы урып, джәнәп кәпты. Туврьбай нәмә қышынь былмәй кетыверипты. Бәр орманға джәтыр өрдә бәр тандырга көз чүшүпты. "Ке, қараньда джүргәнчә, шо тандырдә ычығә кырып джәтай,"-депты. Бу джәй хайавандарды бәзм қылатырган джәйкән, арслан пашшайәкән, о воньдан турып мейлысть бәшләпты. О гәптырп боғаннан кей түлкә дастан бәшләпты: "Шо орманды арқасыда бәр ғар бар. Мен шо ғарда тураман. О джәрдә көрпә-төшәктәр, авқаттар, хәммәсә бар."

Воннан кей шағал гәб башлагты: «Мен турайтқан джердә бър чыккам бар. Вонь кърхта тылһас бар, әр күнъ о шо тыллаларьнь аптаҗқа агчығып ойнайды.» Еннь навват айыкка кепты: “Шо орманда бър дарах бар. Вонь екытә шахъ бар. О көб дәрджә дуа. Шул мәмләкәтты пашшасьнь кызь көб джылдан беръ кәсәл боб джатыпты. Шо бәрклердъ кым шашшанъ кызьға берсә, о тузәлтп кетәдъ.” Айыктан соң беръ гәб башлагты: “Шо ормандъ нарьджағда бър байды кърх мьн койъ бар, мен шо койлардан әр кунь екытәсьнь джыймән. шо арада бър бавайдъ бър күчыгъ бар. әгәр шо күчүхть бай аса, менъ шо күчүх койларға коймайды.” Шо гәбләрды Туврьбай хәммәсьнь ешьтыпты. Шо арада күн чыгыпты. Туврьбай аввал туврь түлкъ айтқан ғарға барыпты, өрдәкъ авқаттардан джептъ-дағын, пчыть дәм агты. Соң шағал айтқан төвәгә карап кетыпты. өрдә чыккандъ тавупты, вонь волдырып, кърх тылһасьнь агты. Соң бадъ алдыға барып, унгы: “Койларьньсть саклап қасам нымә берәс, депты. ” Кърхта кой берәмән.”- депты бай. Туврьбай туврь бөръ айтқан бавайдъ алдыға барып, вонь күчүгьнь сапыватты. Шоннан соң койлар бөрьдән кутулыпты. Кей(ың) Туврьбай шәргә барыпты. Өрдә пашшанъ сарайыға барып, өзнь пашшанъ кызьнь түзәтшыньнь айттыпты. Вонь пашшанъ сарайыға кырьтыпты. Туврьбай пашшанъ кызьға айығ айтқан бәрктъ езып перыпты. Қыз вон күндә түзәлтпты. Пашша хурсән боп кызьнь Туврьбайға берыпты. Бър джейгә унга үй курып перыпты.

Күннәрден бър күн о Ейрьбайдъ көрып қапты. О Ейрьбайдъ ұйыға кыргызып мехман қыпты. Ейрьбай бу байлық мьнән хүрмәткә қандай джеткәнньнь сорапты. Тувьбай унга боған вақыйаларды айттып перыпты. Ейрьбайам туврь барып шо тандырга кырып джатыпты. Кеч боғаннан соң хәммә хайваннар джыйлыпты. хәммәсь ышләрь чәппә кеткәнньнь айттыпты. Шовак бър чымчык учып кепты-дә: “Чақымчы тандырда,”-деп кычырыпты. Хәммә хайваннар тандырга қарап джүгүрыпты. Өрдәкъ Ейрьбайдъ көрып, вунь ғаджып ташлапты. Шуннай қып Туврьбай мурат-махсатыға джеттыпты.

O‘zbek dialektologiyasidan test topshiriqlari

1. O‘zbek dialektologiyasining predmetini aniqlang:

- A. O‘zbek shevalarini o‘rganadi.
- B. O‘zbek dialektlarini o‘rganadi.
- C. O‘zbek adabiy tiliga asos bo‘lgan shevalarni o‘rganadi.
- D. O‘zbek tilidagi sheva, dialekt va lahjalarni o‘rganadi.
- E. O‘zbek lahjalarini o‘rganadi.

2. Lingvistik - geografiya nima?

- A. Shevalarning leksikasini yozma ravishda o‘rganadi.
- B. Shevaga xos xususiyatlarni o‘rganadi.
- C. Shevaga xos xususiyatlarni kartada aks ettirish orqali o‘rganadi.

- D. Shevaning fonetik xususiyatlarini rasmlarda belgilaydi.
 E. Shevaning grammatik xususiyatlarinigina xarita orsali o'rganadi.
- 3. "Transkripsiya" so'zining ma'nosi nima?**
- A. Bir yozuvdan ikkinchi yozuvga o'tish.
 B. Yozuvda tovushlarni aniq ifodalash.
 C. Harflarning o'qilishini ta'minlash.
 D. Harf va tovush munosabatini belgilash.
 E. Qayta yozish.
- 4. ə, e unlilari tavsifi to'g'ri aks etgan qatorni toping.**
- A. Old qator, yuqori - tor.
 B. Old qator, lablangan.
 C. Old qator, quyi - keng.
 D. Old qator, lablanmagan.
 E. Old qator, o'rta - keng.
- 5. Chig'atoy, o'g'uz, qipchoq lahjalari qaysi olim tasnifida tilga olingan?**
- A. Y.D.Polivanov.
 B. V.V.Reshetov.
 C. A.K.Borovkov.
 D. K.K.Yudaxin.
 E. G'.O.Yunusov.
- 6. Labial singarmonizmning tavsifi qaysi qatorda to'g'ri berilgan?**
- A. So'zdagi unlilarning old qator va lablanganlik darajasiga ko'ra uyg'unlashuvi.
 B. So'zda lablangan unlilarning old qator va orqa qator xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.
 C. So'zdagi old qator lablangan unlilarning uyg'unlashuvi.
 D. So'zdagi orqa qator lablangan unlilarning uyg'unlashuvi.
 E. So'zdagi lablangan unlilarning uyg'unlashuvi.
- 7. Tovush mosligi mavjud so'zlar qatorini belgilang.**
- A. Терак, терэгъ
 B. орақ, ораг'ъ
 C. топпъ, doppъ
 D. кетдъ, кеттъ
 E. yog'mър, yang'ър
- 8. Qaysi dialektlarda o'rin-payt, chiqish kelishiklari va egalik affikslari orasida "n" undoshi orttiriladi?**
- A. Toshkent, Samarqand.
 B. Xorazm, Samarqand.
 C. Xorazm, Forish.
 D. Xorazm, Shahrisabz.

E. Xorazm, Sariosiyo.

9. Toshkent shevasida -lar affiksi qaysi turkum so'zlariga qo'shilib hurmat ma'nosini ifoda qiladi:

- A. Faqat otlarga.
- B. Faqat fe'llarga.
- C. Ham otlarga, ham fe'llarga.
- D. Ham otlarga, ham sifatlariga.
- E. Ham sifatlariga, ham fe'llarga.

10. Toshkent va Samarqand shevalari qaysi unlining qo'llanish-qo'llanmasligiga ko'ra farq qiladi?

- A. e va ɔ
- B. a va ɔ
- C. a va e.
- D. ɔ va e.
- E. e va ɔ

11. Sheva deb:

- A. O'zbek tilining kichik territoriyasiga oid qismiga aytiladi.
- B. O'zbek tilining o'ziga xos leksik xususiyatlariga oid bir qismiga aytiladi.
- C. O'zbek tilining o'ziga xos fonetik va grammatik xususiyatiga ega bo'lgan qismiga aytiladi.
- D. Sheva territorial tildir.
- E. O'zbek tilining leksik fonetik va grammatik xususiyatlariga ega bo'lgan kichik qismiga aytiladi.

12. O'zbek adabiy tiliga berilgan to'liq ta'rifni aniqlang:

- A. O'zbek adabiy tili asrlar davomida bir qolipga tushgan, silliqlashgan tildir.
- B. O'zbek adabiy tili milliy tilning yuqori bosqichi bo'lib, so'z san'atkorlari tomonidan sayqal berilgan, bir qolipga solingan tildir.
- C. O'zbek adabiy tili leksik jihatdan barqaror, fonetik va morfologik jihatdan bir qolipga solingan milliy tilning yuqori bosqichidir.
- D. O'zbek adabiy tili leksik jihatdan nisbatan barqaror, me'yorlashgan tildir.
- E. O'zbek adabiy tili leksik jihatdan nisbatan barqaror, fonetik va grammatik jihatdan bir qolipga solingan, so'z ustalari tomonidan silliqlangan tildir.

13. Fonetik transkripsiyaga berilgan ta'rifni belgilang:

- A. Tarixiy yodnomalardagi matnlarni talaffuz qilish normalarini belgilab beruvchi yozuv sistemasidir.
- B. Fonemaning variatsiyalari va variantlari bo'lgan konkret nutq tovushlarini yozib olishda qo'llanadigan yozuv sistemasidir.

C. Fonemalarning to'g'ri talaffuzini ta'minlovchi yozuv sistemasidir.

D. To'g'ri talaffuz normalarini aks ettiruvchi harflar yig'indisidir.

E. To'g'ri yozish va talaffuz qilishga xizmat qiladigan belgilar sistemasidir.

14. a, ə unllariga berilgan to'g'ri tavsifni belgilang:

A. Umumturkiy unllardir.

B. Orqa qator unllardir.

C. Yuqori - tor unllardir.

D. Barcha shevalarda uchrovchi unllardir.

E. O'zlashgan unllardir.

15. Qarlus-chigil uyg'ur, qipechoq, o'g'uz lahjalari kimning tasnifida aks etgan?

A. E.D.Polivanov.

B. V.V.Reshetov.

C. A.K.Borovkov.

D. K.K.Yudaxin.

E. G'.O.Yunusov.

16. Umlaut deb:

A. Oldingi bo'g'indagi unliga keyingi bo'g'indagi unlining moslashishiga aytiladi.

B. Keyingi bo'g'indagi unlining oldingi bo'g'indagi unliga ta'siriga aytiladi.

C. O'zakdagi unlining affiksdagi unliga ta'sirini bildiradi.

D. Affiksdagi unlining o'zakdagi unliga ta'sir etishiga aytiladi.

E. Affiksdagi old qator unlining o'zakdagi orqa qator unliga ta'sir etishi va o'z xarakteriga o'xshatib olishiga aytiladi.

17. Unli va undoshlar mosligi qanday nomlanadi?

A. Assimilyatsiya.

B. Dissimilyatsiya.

C. Singarmonizm.

D. Spirantizatsiya.

E. Akkomodatsiya.

18. -lyk, -lyg', -ly: affikslari qaysi shevada ko'plik ma'nosini ifodalaydi?

A. Qurama shevalarida.

B. Marg'ilon shevasida.

C. O'sh shevasida.

D. Qorako'l shevasida.

E. Toshkent shevasida.

19. Toshkent dialektiga xos hozirgi zamon fe'l tuslanishini aniqlang.

- A. bɔvɔmmən
- B. barʃatʲma(n).
- C. bɔrɔmmən.
- D. bɔrɔttʲm.
- E. bɔryttʲmən.

20 . -səmbz affiksi qaysi dialektida va qaysi fe'l shaklini hosil qiladi?

- A. Shimoliy o'zbek shevalarida, I shaxs buyruq-istak shakli.
- B. Toshkent dialektida, I shaxs buyruq-istak shakli.
- C. Toshkent dialekti, I shaxs shart-istak birlik shakli.
- D. Toshkent dialekti, I shaxs aniqlik fe'li shakli.
- E. Toshkent dialekti, I shaxs shart-istak ko'plik shakli.

21. Dialekt deb:

- A. Bir-biriga teng bo'lgan shevalar yig'indisiga aytiladi.
- B. Bir-biriga yaqin bo'lgan shevalarni bildiradi.
- C. Leksik, fonetik va morfologik xususiyatlari yaqin bo'lgan shevalarni birlashtiradi.

D. Dialektlar asosida shevalar paydo bo'ladi.

E. Leksik, fonetik va morfologik jihatdan yaqin bo'lgan hamda o'zbek tilining nisbatan kattaroq territoriyasiga oid qismiga aytiladi.

22. Adabiy tilning tayanch dialektiga to'g'ri baho berilgan qatorni aniqlang.

- A. Adabiy tilning leksik normalarini tayanch dialekt belgilaydi.
- B. Adabiy tilning eng muhim fonetik va morfologik normalari tayanch dialektdan olinadi.
- C. Adabiy til to'laligicha tayanch dialekt asosida rivojlanadi.
- D. Adabiy tilning rivojlanishi tamoyillarini tayanch dialekt belgilab beradi.

E. Tayanch dialekt adabiy tilning barcha normalarini belgilab beradi.

23. y,y unilari tavsifi to'g'ri keltirilgan qatorni toping.

- A. Orqa qator, lablangan.
- B. Old qator lablangan.
- C. Yuqori - tor, lablangan.
- D. Old qator, yuqori - tor.
- E. Old qator, quyi keng.

24. Turk-barlos shevasi qaysi olim tasnifida tilga olinadi?

- A. E.D.Polivanov.
- B. V.V.Reshetov.
- C. A.K.Borovkov.

D. K.K.Yudaxin.

E. G'.O.Yunusov.

25. Ushbu ta'riflardan qaysi biri singarmonizm qonunini to'g'ri ifoda qiladi?

A. Unlilarning old qator va orqa qator xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.

B. Unlilarning old qator va orqa qator hamda lablanish darajasiga ko'ra uyg'unlashuvi.

C. So'zda dastlabki bo'g'indagi unlining xususiyatiga ko'ra keyingi bo'ginlardagi unlilarning uyg'unlashuvi.

D. So'zda dastlabki bo'g'indagi unlining orqa qator va old qator lablangan va lablanmaganligiga ko'ra keyingi bo'g'indagi unlining uyg'unlashuvi.

E. So'z o'zagidagi unlining orqa qator va old qator, lablangan va lablanmaganligiga ko'ra affiksdagi unlilarning uyg'unlashuvi.

26. Kontrast juft unlilar berilgan qatorni toping.

A. а - э

B. э - е

C. и - ъ

D. о - ө

E. ы - ъ

27. Qaysi dialektlarda o'rin-payt va jo'nalish kelishiklari almashinib qo'llanadi?

A. Toshkent va Farg'onada.

B. Qorako'l va Xorazmda.

C. Samarqand, Toshkent viloyatlarida.

D. Namangan va Andijonda.

E. Qashqadaryo va Surxondaryoda.

28. O'g'uz lahjasiga xos harakat nomi affiksini aniqlang.

A. - йәp, - maq

B. - maq, - mæk

C. - mæk, - sh

D. - v, - maq

E. - mæk, - ъsh

29. Qaratqich kelishigining -иң , -ың , -уң -үң affiksi qaysi shevalarda qo'llaniladi?

A. Barcha shevalarda.

B. Toshkent shevasida.

C. Singarmonizmni yo'qotgan shevalarda.

D. Singarmonizmli shevalarda.

E. Qipchoq lahjasi shevalarida.

30. Qipchoq lahjasi uchun xarakterli bo'lgan harakat nomi affiksini ko'rsating.

- A. - maq
- B. - v
- C. - mək
- D. - sh
- E. - ysh.

31. Lahjaning ta'rifini aniqlang.

- A. Bir-biriga yaqin bo'lgan shevalar jamidir.
- B. Bir-biriga yaqin bo'lgan dialektlar jamidir.
- C. Etnik jihatdan bir-biriga yaqin bo'lgan dialektlarni birlashtiradi.
- D. Lahja - bu aslida til, sheva ma'nolarini anglatadi.
- E. Dialektlarning yuzaga kelishiga asos bo'ladi.

32. O'zbek lahjalari to'g'ri ko'rsatilgan qatorni toping.

- A. O'g'uz, qipchoq, Jizzax.
- B. O'g'uz, qirg'iz, Qoraqalpoq.
- C. O'g'uz, qipchoq, qarluq.
- D. O'g'uz, nayman, qarluq.
- E. O'g'uz, barlos, qipchoq.

33. o, e unililari tavsifi qaysi qatorida berilgan:

- A. Quyi - keng, lablangan.
- B. Yuqori - tor lablangan.
- C. O'rta - keng, old qator.
- D. O'rta - keng, lablangan.
- E. O'rta - keng, orqa qator.

34. O'zbek shevalarining rang-barangligini quyidagi omillardan qaysi biri ta'minlagan?

- A. O'zbeklarning etnik xususiyatlari, o'zbek tiliga turkiy va turkiy bo'lmagan tillarning ta'siri.
- B. O'zbeklarning turmush tarzi, o'zbek tiliga turkiy va turkiy bo'lmagan tillarning ta'siri.
- C. O'zbeklarning etnik xususiyatlari va o'zbek tiliga tojik tilining ta'siri.
- D. O'zbek tiliga turkiy tillarning ta'siri.
- E. O'zbek tiliga turkiy va turkiy bo'lmagan tillarning ta'siri.

35. Palatal singlarmonizmning to'g'ri javobini belgilang.

- A. So'zda unilarning old qator va orqa qator xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.
- B. So'zda unilarning old qator xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.
- C. So'zda unilarning moslashganligi xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.

D. So'zda unilarning lablanganlik xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.

E. So'zda unilarning old qator va orqa qator hamda lablanganlik xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.

36. Ikkilamchi cho'ziq unililar qanday yuzaga kelgan?

A. So'zdagi biror unli tovushning tushib qolishi natijasida paydo bo'ladi.

B. So'zdagi biror undosh tovushning tushib qolishi hisobiga yuz beradi.

C. So'zdagi biror bo'g'inning tushib qolishi hisobiga yuz beradi.

D. So'zdagi urg'u o'rning o'zgarishi bilan yuz beradi.

E. So'zdagi bo'g'inlardan birining tarixiy taraqqiyoti natijasidir.

37. Tushum kelishigi qaratqich ma'nosida qaysi shevalarda qo'llanadi?

A. Toshkent, Shimoliy o'zbek shevalari.

B. Toshkent, Samarqand.

C. Toshkent, Qarshi.

D. Toshkent, Forish.

E. Toshkent, Namangan.

38. - джан affiksi qaysi dialektida xotin-qizlar ismiga qo'shilib hurmat ma'nosini ifodalaydi?

A. Toshkent dialektida.

B. Samarqand dialektida.

C. Xorazm dialektida.

D. Qurama shevalarida.

E. Andijon dialektida.

39. - джэк, - аджақ affikslari qaysi lahjada qo'llanadi?

A. O'g'uz lahjasida.

B. Qorako'l shevasida.

C. O'g'uz, qipchoq lahjalarida.

D. Qipchoq lahjasida.

E. Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasida.

40. Quyidagilardan qaysi biri lahja emas?

A. Qarluq.

B. Qipchoq.

C. O'g'uz.

D. Qozoq-nayman.

E. Qarluq-chigil-uyg'ur.

41. O'zbek tili tarkibidagi lahjani aniqlang.

A. O'rta o'zbek.

B. Janubiy Xorazm.

- C. Qarluq.
- D. Do‘rmon.
- E. Jaloyir.

42. O‘zbek adabiy tilining tayanch dialektlari ko‘rsatilgan qatorni belgilang:

- A. Toshkent, Farg‘ona.
- B. Toshkent, Andijon.
- C. Toshkent, Jizzax.
- D. Samarqand, Toshkent.
- E. Farg‘ona, Namangan.

43. u, ы unilari tavsifi to‘g‘ri berilgan qatorni belgilang.

- A. Yuqori-tor, lablanmagan.
- B. Quyi-keng, lablanmagan.
- C. Old qator, yuqori-tor.
- D. Orqa qator, yuqori-tor.
- E. Orqa qator, lablangan.

44. Dialektolog olimlarni ko‘rsating.

- A. M.Asqarova, Sh.Shoabdurahmonov, G‘..Abdurahmonov.
- B. Sh.Shoabdurahmonov, F.Abdullaev, S.Ibrohimov.
- C. S.Ibrohimov, F.Abdullaev, A.Hojiev.
- D. F.Abdullaev, V.V.Reshetov, H‘.Abdurahmonov.
- E. Sh.Shoabdurahmonov, A.Aliev, Sh.Rahmatullaev.

45. Birlamchi cho‘ziq unilarning saqlanib qolishi qaysi omilga bog‘liq?

- A. Biror unli tovushning tushib qolishi hisobiga yuz beradi.
- B. Biror shevaga boshqa shevalarning ta‘siri natijasida yuzaga keladi.
- C. Qadimgi turkiy tildagi cho‘ziq unilining saqlanib qolishi natijasidir.

D. Shevaning biror tarixiy taraqqiyoti davrida paydo bo‘lgan.

E. Shevaga boshqa turkiy tillarning ta‘siri natijasida paydo bo‘lgan.

46. O‘zbek shevalarida kelishiklarning eng kam miqdori va qaysi dialektlarda qayd qilinadi?

- A. 5ta, Toshkent va Farg‘onada.
- B. 5ta, Jizzax va Samarqand.
- C. 4ta, Qipchoq va o‘g‘uz lahjasi dialektlarida.
- D. 4ta, Surxondaryo va Buxoroda.
- E. 4ta, Jizzax va Andijonda.

47. -lar//lär ko‘plik affiksi qaysi shevalarda qo‘llaniladi?

- A. Toshkent shevasida.
- B. Buxoro o‘zbek shevalarida.
- C. Umlaut qonunini saqlagan shevalarda.

- D. Singarmonizm qonunini saqlagan shevalarda.
 E. Assimilyatiya qonunini saqlagan shevalarda,
- 48. -cha affiksi qaysi shevalarda erkalash, kichraytirish, ma'nosini ifodalashda qo'llanmaydi?**
- A. Shimoliy o'zbek shevalarida.
 B. Farg'ona dialekti shevalarida.
 C. Surxondaryo dialektida.
 D. Jizzax dialektida.
 E. Toshkent dialektida.
- 49. Qaysi qatorda egalik affikslari variantlari qo'llangan?**
- A. - ъm, - sъ
 B. - ъm, - dъ
 C. - ън - sъz
 D. - ъ, - k
 E. - mъz, - dъr
- 50. н (ng) undoshi to'g'ri tavsifi berilgan qatorni toping.**
- A. Til oldi, portlovchi.
 B. Til orqa, qorishiq portlovchi.
 C. Til oldi, sirg'aluvchi.
 D. Til orqa, portlovchi-sirg'lauvchi.
 E. Til oldi, portlovchi-sirg'aluvchi.
- 51. Ёррррр fe'li qaysi dialektda qo'llanadi va qanday fe'l shakli?**
- A. Toshkent dialektida, I shaxs aniqlik mayli ko'plik shakli.
 B. Toshkent dialekti, I shaxs aniqlik mayli jamlik shakli.
 C. Toshkent dialekti, I shaxs aniqlik mayli, hozirgi-kelasi zamon shakli.
 D. Jizzax dialektida I shaxs aniqlik mayli, hozirgi kelasi zamon ko'plik shakli.
 E. Toshkent dialektida, I shaxs aniqlik mayli, hozirgi-kelasi zamon, ko'plik shakli.
- 52. Dialektal leksika deganda nimani tushunasiz?**
- A. Faqat muayyan shevaga xos bo'lgan so'zlar.
 B. Bir guruh shevalarga xos bo'lgan so'zlar.
 C. O'zbek adabiy tilida uchramaydigan so'zlar.
 D. Biror shevaga xos bo'lgan barcha so'zlar yig'indisi.
 E. Barcha shevalarda uchraydigan so'zlar.
- 53. Transliteratsiya nima?**
- A. Shevalarni yozib olishda qo'llanadigan yozuv tizimi.
 B. Bir yozuvdan ikkinchi yozuvga o'girish.
 C. Matnlarni qayta yozib chiqish.
 D. Tovushlarni aniq belgilovchi harflar tizimi.

E. Talaffuz me'yorlarini belgilab beruvchi yozuv.

54. O'zbek shevalarida unlilar miqdori to'g'ri berilgan qatorni aniqlang.

- A. 7-8 ta.
- B. 6-13 ta.
- C. 5-13 ta.
- D. 9-10 ta.
- E. 6-12 ta.

55. -lär/lar affiksi qaysi lahjada hurmat ma'nosini ifodalashda qo'llanmaydi?

- A. Shimoliy o'zbek shevalarida.
- B. O'g'uz lahjasida.
- C. Qipchoq lahjasida.
- D. O'rta o'zbek dialektida.
- E. Qarluq lahjasida.

56. "H" undoshi qo'llanmaydigan shevani ko'rsating:

- A. Toshkent.
- B. Sayram.
- C. Turkiston.
- D. Xorazm.
- E. Buxoro.

57. Assimilyatsiyaga uchragan tovushli so'zni toping:

- A. Məmləkət-məlməkət
- B. Доррь-торрь
- C. Дəптəр-дəптəргь
- D. O'g'yl-o'g'ly
- E. Дунйə-дунйə

58. O'zbek tili tarkibidagi lahjani aniqlang.

- A. Samarqand.
- B. Qipchoq.
- C. Xorazm.
- D. Buxoro.
- E. Marg'ilon.

59. O'zbek tili tarkibidagi lahjani aniqlang.

- A. Toshkent.
- B. O'g'uz.
- C. Nayman.
- D. Jaloyir.
- E. Baxmal.

60. Fonematik transkripsiya nima ?

- A. Konkret nutq tovushlarining talaffuzini aks ettiruvchi yozuv.

- B. Tarixiy obidalar matni talaffuzini belgilovchi yozuv.
- C. Fonemalarning talaffuzini aks ettiruvchi yozuv
- D. Fonemalarni ifodalovchi yozuv.
- E. Fonemalarni ajratuvchi belgi.

61. Unlilarning uchlamchi cho'ziqligi qaysi dialektida yorqinroq ko'rinadi?

- A. Namangan shahar dialektida.
- B. Namangan atrof shevalarida.
- C. O'sh dialektida.
- D. Andijon dialektida.
- E. Farg'ona dialektida.

62. Tasdiq ifodalovchi "hava" so'zi qaysi shevalarda uchraydi?

- A. Sariosiyo shevasida.
- B. Xorazm shevalarida.
- C. Qarshi shevasida.
- D. Forish shevasida.
- E. Iqon shevasida.

63. Qorabuloq shevasi V.V.Reshetov tasnifi bo'yicha qaysi lahjaga kiradi?

- A. O'g'uz
- B. Qipchoq
- C. O'g'uz, qipchoq
- D. Shimoliy o'zbek
- E. Qarluq, o'g'uz.

64. So'z boshida "k" undoshi qaysi lahja shevalarida "g" undoshiga almashadi:

- A. Iqon shevasida
- B. Qorabuloq shevasida
- C. Xorazm shevalarida
- D. Forish shevasida
- E. Turkiston shevasida

65. "Shayboniy-o'zbek dialekti" deb nomlangan shevalar guruhi qaysi olimning tasnifida aks etgan?

- A. V.V.Reshetov
- B. K.K.Yudaxin
- C. G'.O.Yunusov
- D. A.K.Borovkov
- E. E.D.Polivanov

66. "эйъмгълә" so'z shakli Toshkent shevasida:

- A. Faqat oyisini bildiradi va hurmat ma'nosini anglatadi

- B. Oyisi va singlisini bildiradi
- C. Oila a'zolarining barchasini bildiradi va hurmat ifodalaydi
- D. Otasi va onasini anglatadi va hurmat bildiradi.
- E. Otasi-onasi va qarindoshlarini bildiradi va hurmat ifodalaydi

67. Soʻz boshida "й" oʻrnida "дж" ishlatadiganlar qaysi lahja vakillari?

- A. Qarluq, qipchoq
- B. Oʻgʻuz, qipchoq
- C. Oʻgʻuz
- D. Qipchoq
- E. Qarluq

68. Prof. E.D.Polivanov va V.V. Reshetovlarning oʻzbek shevalari tasnifida farqlanadigan asosiy atamalar qaysilar?

- A. Qarluq-chigil uygʻur, chigʻatoy
- B. Qarluq-chigil-uygʻur, qipchoq
- C. Qipchoq, chigʻatoy
- D. Chigʻatoy, oʻgʻuz
- E. Qipchoq, oʻgʻuz

69. "Diftong"ga berilgan aniq javobni belgilang.

- A. Unlilarning choʻziq talaffuzi
- B. Soʻz boshida unlilar oldida artikulyatsiyasi yaqin boʻlgan unli va undoshlarning orttirilishi
- C. Soʻz boshida unlilarning ikkilanishi.
- D. Soʻz boshida unlidan oldin undoshlarning orttirilishi.
- E. Soʻz boshida unlining qisqa talaffuz qilinishi.

70. Lablangan unlilar qatorini toping.

- A. ə, ʏ
- B. a, ʏ
- C. y, и
- D. o, y
- E. a, ь.

71. Lablanmagan unlilar qatorini toping.

- A. o, ə
- B. o, ɵ
- C. ʏ, и
- D. o, y
- E. a, ь

72. Shevalardagi hozirgi zamon davom feʼli hosil qiluvchi affikslar qatorini toping.

- A. - dʒk, - dʒq

- B. - asan, - аджақ
- C. - эр, - vət
- D. - гəпмən, - ъбмən
- E. - аль, - əсь

73. Xorazm shevasida buyruq-istak maylining 1 shaxs ko'pligiga xos shaklni belgilang.

- A. барайьқ
- B. бəгьйly
- C. бараль
- D. борəйlьk
- E. бəгььп

74. Tovush mosligi mavjud bo'lmagan qatorni belgilang.

- A. йег- джер
- B. dedь - dəďь
- C. tertь - dəbtь
- D. kel- gəl
- Y. bor- ber

75. Qaysi tovush so'z boshida qo'llanmaydi?

- A. p
- B. f
- C. ң
- D. sh
- E. l

“O‘ZBEK DIALEKTOLOGIYASI” FANIDAN O‘QUV AMALIYOTI DASTURI

"O‘zbek dialektologiyasi" kursi bo‘yicha standart talablarga ko‘ra sheva ateriallarini to‘plashni ko‘zlagan o‘quv amaliyoti o‘tkaziladi. Bu amaliyotdan maqsad talabalarning mayyan bir sheva vakili **bilan jonli** muloqotga kirishib, undan shu shevaga xos bo‘lgan xususiyatlarni yozib olish va shu orqali o‘zbek shevalari to‘g‘risidagi bilimini mukammallashtirishdir. Bunda har bir amaliyotga chiqqan talaba oldindan tayyorlab qo‘yilgan savollarga javob olish bilan birga, savol-javob jarayonida ma‘lum bir voqeani, xalq og‘zaki ijodi namunalari aytilish jarayonida betakror (original) til faktlarini ilg‘ab olishga ko‘proq ahamiyat berishi lozim bo‘ladi. O‘quv amaliyotiga chiqishdan oldin, albatta, uning ilmiy rahbari talabalarni ham nazariy, ham amaliy jihatdan hamda zamonaviy texnika bilan qurollantirishi va tegishli maslahatlar berishi lozim bo‘ladi.

O‘quv amaliyotini amalga oshirish shakllari:

1. Ilmiy rahbar boshchiligida 12-13ta, yoki guruh talabalarining yalpi biron tuman yoki qishloqqa borib, o‘sha joyning sheva vakillaridan material to‘plash. Amaliyotning bu turi dialektologik ekspeditsiya ham deyiladi. Iqtisod va sharoit taqozo qilsa, bu amaliyot samarali shakl hisoblanadi, chunki talabalarda bir-biridan o‘rganish imkoniyati bo‘ladi. Bu amaliyot natijalariga ko‘ra talaba hisobot yozadi va u o‘rnatilgan tartiblarda guruh rahbari tomonidan baholanadi.

2. Ilmiy rahbarning ishlab chiqqan rejasi asosida talaba individual tarzda savolnomadagi vazifalarga o‘z shevasi yoki ilmiy rahbar belgilagan sheva bo‘yicha material to‘plab keladi va uni referat shakliga keltiradi. Bu referat rahbar tomonidan tekshirilib, o‘rnatilgan tartiblarda baholanadi.

O‘quv amaliyotiga talaba portativ magnitofon, imkoniyati bo‘lsa vidiokamera bilan chiqishi maqsadga muvofiqdir. Talaba dialektologik amaliyotga chiqishdan oldin quyidagi namunada dastur (lekin bu dastur ijodiy rivojlantirilishi va tegishli o‘zgartirilishi mumkin):

1. Shevasi o‘rganilayotgan aholining yashash joyi haqida umumiy ma‘lumot, aholining milliy tarkibi, ularda o‘zbeklarning nisbiy miqdori, aholi punkti atrofidagi sheva vakillari, boshqa millat vakillari haqida ma‘lumot. Sheva vakillarining kasb-kori.

2. Shevaning o‘zbek shevalari tasnifidagi o‘mi.

3. Shevada a, ɔ unlilarining qo‘llanilishi.

4. Singarmonizmning qaysi turi shevada qo‘llaniladi: a) palatal singarmonizm saqlangan so‘z va grammatik shakllar qatnashgan ikki

jumla yozing; b) labial singarmonizm elementlarini saqlagan soʻz shakllaridan beshta misol yozing.

5. Birlamchi va ikkilamchi choʻziq unlilar saqlangan soʻzlarga beshtadan misol keltiring.

6. Diftong unlilar bormi? Diftonglashishning qanday shakllari uchraydi?

7. Adabiy tildagi jarangsiz undoshlar shevada qaysi oʻrinlarda jaranglashadi? Misollar yozib, sharhlab bering.

8. Adabiy tildagi jarangli undoshlar shevada jarangsizlanishiga ham misollar keltiring.

9. Adabiy tilda soʻz boshida qatnashadigan undoshlar shevada qaysi undoshlar bilan almashishi mumkin? (masalan, doppь – toʻppь).

10. H undoshi talaffuzda bormi? U qaysi oʻrinlarda oʻzining adabiy tildagi mavqei saqlab qoladi? Misollar keltiring. H undoshi talaffuzda yoʻq boʻlsa, uning adabiy tildagi oʻrni qanday toʻldiriladi? Misollar yozing.

11. Adabiy tildagi F undoshi shevalarda qanday variantlarga ega boʻladi? Misollar yozing.

12. B undoshi v va p ga oʻtishi mumkinmi? Misollar yozing.

13. L undoshining soʻz boshida qoʻllanishiga misollar keltiring.

14. Umlaut hodisasiga (э - ә) misol keltiring.

15. Sheva "й"lovchi shevami yoki "дж"lovchimi? Soʻz boshida "й" yoki "дж" qatnashgan oʻnta misol yozing.

16. Qoʻshma soʻzlarda fonetik oʻzgarishlar yuz beradimi? Masalan, bu yerda "borda", beshta misol yozing, va fonetik oʻzgarishlarni izohlang.

17. Soʻz boshida, oʻrtasida va oxirida tovush orttirilishiga misollar keltiring. Masalan: ayvon – həйвн, uzum – ўzym v.b.

18. Soʻz urgʻusining turli turkumlardagi soʻzlar boʻgʻinlariga tushishiga misol keltiring.

19. Shevada oʻzidan katta notanishlarga nima deb murojaat qilinadi:

-ayollarga;

-erkaklarga.

20. Oʻzidan kichik notanishlarga nima deb murojaat qilinadi:

-singillarga;

-ukalarga.

21. Oʻz ota-onasini, qarindosh-urugʻlarini nima deb chaqiradi:

-onasini;

-otasini;

-onaning ukasi va akasini;

-otaning ukasi va akasini;

-onaning opasi va singlisini;

- otaning opasi va singlisini;
 - onaning otasi va onasini;
 - otaning otasi va onasini;
 - opa-singillarning farzandlari bir-birlarini;
 - aka-ukalarning farzandlari bir-birlarini.
- opasining erini nima deb chaqiradi?
22. Akasining qaylig'ini nima deb chaqiradi?
23. Qaynota, qaynona kelinini nima deb chaqiradi? Yangi kelin qayinegachi, qayni va qayni singillariga ism qo'yadimi? Qanday ismlar? Misollar yozing.
24. Non yopish jarayonida qo'llaniladigan predmet va jarayon nomlari.
25. Ovqat pishirishda qo'llaniladigan predmet va jarayon nomlari.
26. Ovqat nomlari.
27. Kunda bezovta qiladigan hashoratlar va gazandalarning nomlari.
28. Qushlar, parrandalar, ular mahsuloti nomlari
29. Mevali va mevasiz daraxtlarning nomi.
30. Sabzavot va poliz mahsulotlari nomlari.
31. Sheva vakillari kasb-kori bilan bog'liq bo'lgan 20 so'zni yozing va izohlab bering.
32. Ko'plik shaklini ifoda qiluvchi affikslar va ularning variantlari. Ko'plik affiksining hurmat ma'nosida qo'llanishi haqida ham ma'lumot bering.
33. Erkalash - kichraytirish affikslari.
34. Qaratqich va tushum kelishigi qo'shimchalari. Bu kelishiklarning ayrimlari bo'lmasa unga izoh bering va shevaning o'ziga xos turlanishidagi fonetik o'zgarishlarga izoh bering.
35. Jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigi qo'shimchalari. Bu kelishiklarning ayrimlari bo'lmasa unga izoh bering va shevaning o'ziga xos turlanishidagi fonetik o'zgarishlarga izoh bering..
36. Sonning ma'no turlarini hosil qiluvchi affikslar.
37. Olmosh turlarini yozing.
38. O'tgan zamon fe'llari tuslanishiga misollar yozing (5 ta shakl).
39. Hozirgi zamon fe'llari tuslanishiga misollar yozing (2 ta shakl).
40. Kelasi zamon fe'llari tuslanishiga misolar yozing (3 ta shakl).
41. Fe'llarning ravishdosh shaklini hosil qiluvchi affikslar va ularning variantlarini yozing.
42. Fe'llarning sifatdosh shaklini hosil qiluvchi affikslar va ularning variantlarini yozing.
43. Fe'llarning harakat nomi shaklini hosil qiluvchi affikslar va ularning variantlarini yozing.

44. Shevaga xos bo'lgan yana qanday faktlarni qayd qilgan bo'lardingiz?

45. Bu savolnoma- dasturga xalq og'zaki ijodidan 2 ta matn: 1 she'riy matn (kamida 10 qator) va 1 nasriy matn ilova qilish lozim (hajmi kamida 3 sahifa).

Baholash

Amaliyot topshiriqlarining 1- 44 savollariga to'g'ri javoblarning har biri 2 ball bilan baholanadi, 45-topshiriqning to'g'ri bajarilishi maksimal bali 12 baldir.

"O'zbek dialektologiyasi" fanidan mustaqil ishlar uchun adabiyotlar⁵

Абдуллаев Ф. Кыпчакский говор узбекского языка. АКД.Т.,1957.

Абдуллаев Ф. А. Чўзиқ унлилар табиати тўғрисидаги // ЎТАМ. 3. Т.,1959.

Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. Т.,1960.

Абдуллаев Ф. А. Фонетика Хорезмских говоров. Т., 1962.

Абдуллаев Ф.А. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси. Т., Фан, 1978.

Абдуллаев Н. Фонетические особенности узбекских говоров Северо-Западного Афганистана. АКД.Т.,1982.

Алиев А. Уйчинский говор узбекского языка. АКД.Т.,1960.

Алиев А. Наманган диалекти лексикасидан кузатишлар // Ўзбек шевалари лексикаси.Т.,Фан, 1966.

Алиев А. Наманган гурух шевалари // ЎТА. 5-сон.Т., 1969.

Алиева А. Наманганская группа говоров узбекского языка. АДД. Т.,1975.

Алиев А.Ю., Назаров Қ.Н. Ўзбек тилининг маҳаллий шевалари бўйича материал тўпловчилар учун методик қўлланма. Т., 1976.

Алиев А.Ю., Ўзбек диалектологиясидан материаллар. Т. 1974.

Алмаматов Т. Вспомогательные глаголы в узбекских народных говорах. АКД.Т.,1978.

Алмуродов Х. Морфология узбекских говоров Низовья Сурхандарьи (имя и глагол). АКД.Т.,1982.

Атамирзаева С. Звуковой состав наманганского говора узбекского языка. АКД. Л., 1963.

⁵ Adabiyotlar va ularning mualliflari asliga ko'ra yozildi.

Афзалов Ш. Паркентский говор узбекского языка. АКД.Т., 1953.

Бабаниязов Х. Фонетико-морфологические особенности кипчакских говоров Хорезма. АКД.Т., 1966

Бегалиев.М. Қ. Ўзбек тилининг Қорабулоқ шеваси лексикаси.Т., Iqtisod-Moliya, 2007.

Боровков А. К. Вопросы классификации узбекских говоров. Известия АН . 5. Т., 1953.

Бўронов М. Қорапалпоғистондаги ўзбек шеваларининг лексикасидан.//Ўзбек тилшунослиги ва адабиётшунослиги масалалари.Т.,1972.

Буранов М. Термины животноводства в узбекских говорах Каракалпакий. АКД.Т.,1972.

Валиев М. Найманский говор узбекского языка. АКД.С,1963.

Гафурова Н. С. Ниязбашинский говор узбекского языка. АКД.Т,1962.

Гулямов Г. Морфология Ташкентского говора. АКД. М, 1954.

Гулямов Х. Джизакский говор узбекского языка. АКД.Т,1954.

Гулямов Я.Г. Грамматика Ташкентского говора. Т, 1968.

Джураев Б. Дж. Шахрисабзский говор узбекского языка. АКД. М, 1959.

Джураев Б. Шахрисабзский говор узбекского языка. Т, 1964.

Джураев А. Б. Морфология узбекских говоров верхней Кашкадарьи и в ареальном освещении. АКД. М,1986

Жўраев Б. Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари лексикаси // Ўзбек шевалари лексикаси.Т, Фан, 1966.160-292-бетлар

Джураев А. Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. АДД. М,1991. 38 с.

Джурабоев А. Названия свадебных церемоний в узб. языка (на материале андижанской группа говоров). АКД.Т, 1971. 23 с.

Джураёва Х.Фонетика-морфологические и лексические особенности узбекских говоров, носящих этнические название «турк - калтагай» АКД.Т.,1975.

Данияров Х. Бахмальский говор узбекского языка.АКД.М,1955.

Данияров Х. Восточно-кыпчакские говоры и их участие в развитии узбекского литературного языка. АДД. Т, 1977.

Джуманазаров Ю. Морфологические особенности Хазараспского говора узбекского языка. АКД.Т,1961,

Жуманазаров Ю. Ўзбек тилининг жанубий Хоразм (Ўғуз) диалектининг синтактик тузилиши. Т, Фан. 1976.

Жўраев Б. Ўзбек адабий тили ва диалектлари. Т, 1963.

Зуфаров С. Сайрамский говор узбекского языка. АКД. Т, 1966.

Ибрагимов Ю.М. Жанубий Орол бўйи шевалари тадқиқи, Т.. 2000.

Ибрагимов Ю. Морфология Ходжелийско-Кунградских говоров узбекского языка. АКД. Т, 1974.

Ибрагимова З.Ю. Қорақалпоғистон ўзбек шевалари кишлок хўжалиги лексикасининг линггогеографик тадқиқи, НДА, 2009

Иброҳимов С. Фарғона шеваларининг касб-хунар лексикаси. Кудоллик, тандирчилик ва шувоғчиликка оид. АДД. Т., 1956.

Иброгимов С. Профессиональная лексика узбекского языка (на материалах Ферганских говоров). Т., 1961.

Иброҳимов С.И. Ўзбек тилининг Андижон шеваси. Т, 1967.

Ишаев А. Фонетические особенности Мангытского говора узбекского языка. АКД. Т, 1962.

Ишаев А. Мангыт шеваси фонетикасидан материаллар // Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. IV. Т, 1962.

Ишаев Аҳмад. Шевалар вугатига киритиладиган сўзлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1988 йил. 2-сон. 37-42-бетлар.

Ишаев А. Ўзбек диалектап лексикографияси. Т., Фан, 1990.

Ўйлошев Т. Тожикистондаги ўзбек шевалари морфологияси. Т, Фан, 1986.

Кудратов Т. Переходные говоры узбекского языка. АКД. Т, 1968.

Мадрохимов А. Исследование по лексике огузского наречия узбекского языка. АДД. Т, 1978.

Маматкулов А. Узбекский джекающий говор Шерабадского района (фонетика и морфология). АКД. Т, 1961.

Маматов А. Андижанский говор узбекского языка. АКД. Т, 1967.

Мирзаев М. Бухарская группа говоров узбекского языка. АКД. Т, 1965,

Мирзаев М. Ўзбек тилининг Бухоро группа шевалари. Т, Фан, 1969.

Мирзаев Н. Этнографическая лексика узбекского языка (на материалах узбекских говоров Кашкадаринской области). АКД. 1971.

Мирсагатов Т.Киркский говор узбекского языка. АКД.Т,1954.

Муродова Н. Навоий вилояти ўзбек шевалари лексикаси // ЎТА.Т,2000. 5-сон.

Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг киёсий тадқиқи. Т.,Фан, 2005.

Мухаммаджонов Қ. Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари морфологияси. Т,Фан, 1983.

Мухамеджанов К. Туркестанский говор узбекского языка. АКД.Т,1970.

Мухамеджанов К. Ареальное исследование узбекских говоров южного Казахстана. АДД. Т.,1988.

Набиева Д. А. Ўзбек тилида лисоний бирликларнинг лъвариант-вариант муносабати. НДА, 1998.

Назаров К. Притяжательные аффиксы в узбекских народных говорах. АКД.Т.,1963.

Назаров К. Шимолий Ўзбек шевалари ҳақида // Ўзбек филологияси масалалари. Т, 1970.

Назаров К, Ғуломов Ё. Ўзбек диалектологияси. Т, Университет, 1993.

Носиров Ш. Ём шевасининг баъзи бир морфологик хусусиятлари // Тилшунослик масалалари.Т,1960.

Носиров Ш. Қўкон шевасининг баъзи бир лексик хусусиятлари // Ўзбек шевалари лексикаси.Т,Фан,1966

Носиров Ш. Кокандский говор узбекского языка. АКД.Т,1965.

Поливанов Е. Д. Звуковой состав ташкентского диалекта. Т., 1922.

Поливанов Е.Д. Введение и изучение узбекского языка. Вып.1. Т, 1925.

Поливанов Е. Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. Т, 1933.

Поливанов Е. Д. Казак-найманский говор узбекского языка. Известия АН СССР. 1. М, 1933.

Ражабов Н. Карнабский говор узбекского языка. АКД.Самарқанд, 1959.

Ражабов Н. Ўзбек тилида феъл шаклларининг алмашилиб кўлланилиши. Т, 1991.

Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги.Т,Ўқитувчи,1996.

Рахимов С. Лексика узбекских говоров Сурхандарьинской области. АКД.Т,1974.

Рахимов Р. Сурхондарё Ўзбек шеваларининг таснифи масаласи // ЎТА.Т,1985.

Рахимов Р. Сурхондарё Ўзбек шевалари лугати. Денов,1993.

Решетов В. В. О диалектной основе узбекского литературного языка. Вопросы языкознания. I, М, 1955.

Решетов В.В. Кураминские говоры Ташкентской области. Фонетическая и морфологическая система. АДД. Академия наук УзССР. Т,1952.

Решетов В.В. Маргиланский говор узбекского языка. АКД.Т,1940.

Решетов В. В. Ўзбек шеваларининг классификацияси // УТА. Т, 1966.

Решетов В.В. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. Т, Ўқитувчи, 1978. Саидова М. Наманган шеваларидаги кариндошлик терминларининг лексик-семантик таҳлили. АКД. Т,1995.

Садыков Т. Лексика говоров Ташкентской области. АКД.Т,1968.

Тулаков С. Наманган шаҳар шеваси лексикасидан материаллар // Ўзбек шевалари лексикаси.Т,Фан, 1966.

Тошкент область ўзбек шевалари.Т, 1976.

Туляков С. Морфологические особенности Наманганского говора узбекского языка. АКД.Т,1965.

Туракудов А. Лексика Кокандской группы говоров. АКД.Т,1971

Тургунов А. Фонетическая структура баликчинской группы говоров узбекского языка. АКД.Т.,1969.

Тургунов Т. Запдноферганские говоры узбекского языка. АКД. Т, 1968.

Турапова М. Ш. Порядок членов предложения в узбекских говорах (по материалам карлукско-уйгурской группы говоров) АКД.Т, 1972.

Туропова М. Ўзбек шевалари синтаксиси. Т, Фан, 1984.

Тўйчибоев Б., Ширинов С, Қашқирли Қ, Туганмас бойликлар булоғи. Т, Ўқитувчи, 1991.

Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, Т, 2004.

Ҳасанов Б. Исследование узбекских говоров типа тюрк-бардас. АКД.Т,1980.

Хамраев Х. Основные фонетические особенности кашкадарьинских говоров узбекского языка. АКД,Т,1973.

Хусайнова З. Ономастологическое исследование названий свадебных обрядов в узбекском язике (на материале). АКД.Т,1984.

Шарипов О. Папский говор узбекского языка. АКД.Т,1962.

Шарипов Х. Узбекские говоры южной Киргизии. АКД.Т,1967.

Шамсуддинов И. Каракульский говор узбекского языка. АКД.Т, 1966.

Шералиев Э. Лексика узбекских говоров северо-восточного Таджикистана. АКД. Т, 1974.

Шерматов А.Каршинский говор узбекского языка. АКД.Т,1960.

Шерматов А. Куйи Қашқадарё Ўзбек шевалари. Т, 1972.

Шерматов А. Ўзбек халқ шеваларидан материаллар.Т,1975.

Шерматов А. Проблемы исторического развития и современного функционирования узбекских диалектов (на материале узбекских диалектов Нижней Кашкадарьи. АДД. Т,1978.

Шерматов А. Қашқадарё областидаги ўзбек халқ шевалари.Т,Фан,1978.

Шерматов А. Лингвистик география нима? Т, Фан, 1980.

Шоабдурахмонов Ш. Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. Т,1962.

Шоабдурахмонов Ш. Ш. Ўзбек тилининг диалектологик атласи. ЎТА, 3.Т, 1969.

Шоабдурахмонов Ш. Карлукское наречие узбекского языка. Т, Фан,1983.

Шоиноятова М. Падежи в узбекских говорах. АКД.Т,1973.

Усмонов К. Формы настоящего времени глагола в говорах узбекского языка.АКД.Т..1967.

Фарманов И.Ошский говор узбекского языка. АКД.Т,1960

Эгамов В. Ўзбек тилининг Ғаллаорол шевалари. Самарканд. 1970.

Юлдашев Т.Узбекские говоры южного Таджикистана. АКД.Т, 1968.

Юлдашев А. Морфологические особенности манкентского говора узбекского языка. АКД. Т,1981.

Ўзбек шевалари морфологияси. Т,1984.

Ўзбек шевалари лексикаси.Т,Фан,1966.

Ўзбек шевалари лексикаси.Т,Фан,1991.

- Ўзбек диалектологиясидан материаллар. 1-қисм. Т., 1957.
- Ўзбек диалектологиясидан материаллар. 2-қисм. Т., 1960.
- Ўринбоев Б, Жўраев Х. Ўзбек гили турк-калтатой шевасининг грамматик хусусиятлари. Т., Фан, 1985.
- Ғози Олим Юнусов. Ўзбек лаҳжаларининг таснифида бир тажриба. Т., 1936.
- Ғуломов Х. Ўзбек тилининг Жиззах шеваси // ЎДМ. I. Т., 1957.

**Buyurtma 83. Adadi 1000. Hajmi 5,5 b/t.
Nizomiy nomidagi TDPU Rizografida nashr qilindi.**

